

**EKONOMİK ÖZGÜRLÜKLER
&
TÜRKİYE’DE
DEVLET - BİREY İLİŞKİSİ**

Doç.Dr. Ahmet Burçin YERELİ

**Hacettepe Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Maliye Bölümü Öğretim Üyesi**

ÖNSÖZ

Türkiye’de Anayasa deneyimi bir yüzyılı aşmış olmasına rağmen, henüz bireylerin taraf olduğu bir Anayasa tam anlamıyla gerçekleştirilebilmiş değildir. Hatta Gülhane Hattı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) düşünüldüğünde neredeyse iki yüzyıla varan Anayasa deneyimimiz önce padişahın yetkilerinin sınırlandırılmasına ve devletin tanımlanmasına yönelik ve bireylerden taraf bir hareket olarak başlamış iken; nihayet 1982 Anayasası ile bireye karşı devleti korumayı esas alan bir yöne dönmüştür.

Günümüzde, daha demokratik bir cumhuriyetin gerçekleştirilmesi amacına hizmet edecek bir Anayasa için, başta Türkiye Büyük Millet Meclisi olmak üzere, üniversiteler, sivil toplum örgütleri ve çeşitli birimler tarafından kapsamlı çalışmalar yapılmaktadır. Hazırlanan yeni anayasa modelleri ya da anayasa değişikliği teklifleri çeşitli platformlarda tartışmaya açılmaktadır.

Anayasa, bireylerin doğal haklarını tanıyan ve özgürlüklerini garanti eden önemli bir yazılı teminattır. Bu şekilde devlet, toplumun çekirdeği olan insanların doğal haklarını garanti ederken, bireylerin ekonomik ve politik özgürlüklerini ve ortak çıkarlarını korumayı taahhüt etmektedir.

Bu çalışmanın ana eksenini anayasal devlet bağlamında ekonomik özgürlükler oluşturmaktadır. Ekonomik ve politik özgürlüklerin birbirinden bağımsız olması düşünülemez. Politik özgürlüklerin kısıtlandığı dönemlerde ekonomik özgürlüklerin de sınırlı olduğu görülmüştür. Kralların mutlak otoritesine karşı toplumdaki bireylerin başkaldırısı, ekonomik ve politik özgürlük mücadelesinin bir harmonizasyonudur. Tarihin hiçbir döneminde ekonomiden bağımsız bir politik özgürlük mücadelesi olmadığı gibi, politikadan bağımsız bir ekonomik özgürlük mücadelesi yoktur.

Kısaca girişim, sözleşme ve mülkiyet olarak ele alabileceğimiz ekonomik özgürlüklerin anayasalarda daha belirgin bir hale getirilmesi ve devletin mali yetkilerinin sınırlarının çizilmesi, 1960 sonrasında maliye felsefesinde en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Bu dönemde, anayasalcı anlayış, yapıcı rasyonalizmi esas alan sözleşmecî yaklaşım ve özgürlükçü akımların etkisi toplumlarda daha hissedilir hale gelmiştir.

XX. yüzyılın, bence, en önemli teorilerinden biri olan Kamu Tercihi Teorisi'nin bu varsayımları çalışmanın temelini oluşturmaktadır. I. Bölüm'de Kamu Tercihi Teorisi'nin daha net anlaşılabilmesi için anayasal devlet anlayışının ve anayasal devlet felsefesinin gelişimine yönelik süreç ele alınmış ve nasıl bir seyir izlediği özetlenmiştir. II. Bölüm'de ise, Kamu Tercihi Teorisi'nin tanımladığı sorunlara çözüm önerisi olarak geliştirdiği “Ekonomik Anayasa” kavramı, Türkiye'deki anayasal süreç ve anayasal yapı açısından değerlendirme konusu yapılmıştır.

Şüphesiz, Kamu Tercihi Teorisi'nin varsayımları daha önceden tecrübe edilmiş süreçlere dayanmaktadır. Ancak, ortaya konulan “Ekonomik Anayasa” ve “Politik Anayasa” önerileri tartışmaya açıktır. Anayasa yazmanın hiç de kolay olmadığı herkesçe bilinen bir gerçektir. Ekonomik ve mali hükümlerin toplandığı “Ekonomik Anayasa”ların vergi mükelleflerinin katılımı olmadan objektif esaslara dayandırılması güç görünmektedir.

Bu çalışmada, büyüyerek işleyişi çıkmaza giren devlet örgütünün yeniden yapılandırılması sürecinde, kapsamlı bir Anayasa değişikliği mi, yoksa yeni bir Anayasa mı tartışmaları dışında kalınarak, mevcut Anayasa içinde ya da hazırlanacak yeni bir Anayasa'da “Ekonomik ve Mali Hükümler” nasıl olmalıdır sorusuna cevap aranacaktır.

Doç. Dr. Ahmet Burçin YERELİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM**ANAYASAL DEVLET VE ANAYASAL İKTİSAT**

I. ANAYASAL DEVLET ANLAYIŞININ GELİŞİMİ VE MODERN DEVLETLERİN DOĞUŞU.....	4
A. Eski Çağda Devlet Anlayışı.....	7
1. Mezopotamya’da Devlet Anlayışı	7
2. Eski Yunan’da Devlet Anlayışı	8
a) Solon (M.Ö. 640-559)	10
b) Aristokles (Plato-Eflatun) (M.Ö. 429-347)	12
c) Aristoteles (M.Ö. 384-322)	14
B. Roma’da Devlet Anlayışı	16
1. Çiçeron (M.Ö. 106-43)	17
2. Dante Alighieri (1265-1321).....	18
3. Niccolo Machiavelli (1469-1527).....	18
C. İslâm Hukukunda Devlet Anlayışı	19
D. İngiltere’de Devlet Anlayışının Gelişimi.....	24
1. Oackham’lı William (1290-1349).....	24
2. Thomas Hobbes (1588-1679)	25
3. John Locke (1632-1704).....	27
E. Fransa’da Devlet Anlayışının Gelişimi	29
1. Jean Bodin (1530-1596).....	30
2. Jacques-Benigne Boussuet (1627-1704).....	31
3. Montesquieu (1689-1755).....	32
4. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)	34
5. Emmanuel Sieyes (1746-1836).....	36
6. Alexis De Tocqueville (1805-1859)	37
F. Modern Devletlerin Doğuşu	38

1. Avrupa'da Büyük Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Feodaliteden Ulus Devlete Geçiş	39
2. Tüccarların Güçlenmesi ve Sanayi Devrimi	41
G. Anayasal Devlet ve Parlamentarizm.....	43
1. İngiltere'de Anayasal Devlet Süreci	44
2. Amerika Birleşik Devletleri'nde Anayasal Devlet Süreci	47
3. Fransa'da Anayasal Devlet Süreci	50
4. Osmanlı Devleti'nde Anayasal Devlet Süreci.....	51
II. EKONOMİ FELSEFESİNİN GELİŞİMİ VE ANAYASAL İKTİSAT	55
A. Fizyokratik İktisadi Düşünce.....	59
B. Klasik İktisadi Düşünce.....	60
C. Sosyalist İktisadi Düşünce.....	61
D. Neo-Klasik İktisadi Düşünce.....	64
E. Fonksiyonel Devlet ve John Maynard Keynes	65
F. Sınırlı Devlet ve Ekonomik Özgürlükler	68
1. Ludwig von Mises (1881-1973).....	69
2. Friedrich A. Von Hayek (1899-1992).....	69
G. Kamu Tercihi Teorisi	71
1. Kamu Tercihi Teorisinin Temel İlkeleri	72
2. Kamu Ekonomisinin Başarısızlığı	74
3. Devletin Büyümesinin Sosyal Maliyeti	77
a) Ekonomik Yozlaşma	77
b) Politik Yozlaşma	79
H. Anayasal İktisat	80
1. Anayasaların Ekonomik Teorisi	83
2. Politik Kurumlar Teorisi.....	85
3. Ekonomik Anayasanın İçeriği.....	85

II. BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ İÇİN BİR “EKONOMİK ANAYASA”

I. NİÇİN “EKONOMİK ANAYASA”?	89
II. TÜRKİYE’DE DEVLETİN BÜYÜME SÜRECİ	96
A. Türkiye’de Devletçilik: 1980’e Kadar İzlenen Maliye Politikaları	96
B. Türkiye’de Liberalizasyon Çabaları: 1980 Sonrası Dönem	100
C. Türkiye’de Devletin Büyümesinin Sosyolojik ve Siyasal Maliyeti	104
D. Türkiye’de Devletin Büyümesinin Sosyo-Ekonomik Sonuçları	106
1. Bütçe Açığı	107
2. Ekonomik Daralma ve Durgunluk	110
3. Tutarsız Gelir / Gider Politikaları ve Mali Disiplinin Bozulması	112
4. Akılcılıktan Uzak İstihdam Politikaları	119
5. Seçmenlerin Siyasal Tercihlerinin Tutarsızlaşması	122
E. Türkiye’de Devletin Disipline Edilmesinin Önündeki Engeller	123
1. Siyasal Sistem ve Seçim Sistemi	123
2. Türk Toplumunun Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Psikolojik Yapısı	129
F. Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Ekonomik ve Mali Hükümler	137
1. Bireyin Ekonomik Özgürlükleri	138
2. Bireyin Mali Ödevleri	142
3. Devletin Ekonomik ve Mali Görev ve Yetkileri	146
a) Devletin Ekonomik Görev ve Yetkileri	147
b) Devletin Mali Görev ve Yetkileri	161
III. TÜRKİYE’DE EKONOMİK ANAYASA TARTIŞMALARI	165
A. Türkiye İçin Önerilen Ekonomik Anayasa Modelleri	165
1. Prof. Dr. Vural Fuat Savaş’ın “Ekonomik Anayasa” Önerisi	166
2. Prof. Dr. Vural Fuat Savaş’ın “Ekonomik Anayasa” Önerisinin Değerlendirilmesi	170
3. Prof. Dr. Güneri Akalın’ın “Ekonomik Anayasa” Önerisi	173
4. Prof. Dr. Coşkun Can Aktan’ın “Ekonomik Anayasa”	

Önerisi	175
B. Ekonomik Anayasa Yaklaşımına Yönelik Diğer Görüşler	179
IV. BİR EKONOMİK ANAYASA NASIL OLMALIDIR?	194
A. Ekonomik Anayasa Modelinin Yapısal Belirleyicileri	195
1. Anayasa İdeolojisi	195
a) Anayasaların Başlangıç Hükümleri	196
b) Devlet-Birey İlişkisinin Kurulması	200
c) Hazırlayanların Anayasaya Bakış Açısı	201
d) Anayasalarda Ekonomik Sistemin Göz Ardı Edilmesi....	203
2. Hukukun Üstünlüğü İdeali	205
a) Kuvvetler Ayrılığı	206
b) Kanun Önünde Eşitlik	212
c) Hak Arama Özgürlüğü	213
3. Demokratik Sistemin İşleyişi	214
B. Türkiye Cumhuriyeti İçin Bir “Ekonomik Anayasa” Önerisi.....	219
1. Anayasa’nın “Başlangıç” Kısmı	224
2. Anayasal Kavramların Somutlaştırılması	225
3. Ekonomik Hükümler.....	230
a) Ekonomik Özgürlükler ve Haklar	230
b) Devletin Ekonomik İşlevleri	232
4. Mali Hükümler.....	236
a) Bütçe	236
b) Borçlanma Yetkisi.....	242
c) Vergilendirme Yetkisi	245
d) Para Basma Yetkisi	247
5. Çeşitli Hükümler.....	247
a) Ekonomik ve Mali Kurumların Özerkliği	248
b) Yerel Yönetimlerin Mali Özerkliği	249
c) Yasal Düzenleme Yetkisi	250
EKONOMİK ANAYASA Önerisi Tam Metni.....	253
SONUÇ.....	261
KAYNAKÇA	263

TABLolar

Tablo: 1	–	Ekonomik Anayasanın Genel Çerçevesi	87
Tablo: 2	–	Temel Makro Ekonomik Büyüklüklerin Gelişimi.....	108
Tablo: 3	–	Türkiye’de Konsolide Bütçe Nakit Dengesinin Gelişimi (Cari Fiyatlarla)	109
Tablo: 4	–	Türkiye’de İç Borç Stokunun Gelişimi	111
Tablo: 5	–	T.C. Emekli Sandığı İştirakçi Yapısının Gelişimi.....	120
Tablo: 6	–	Türkiye’de Yıllara Göre Nüfus Yapısının ve Memur İstihdamının Gelişimi.....	121
Tablo: 7	–	Türkiye’de Yurtiçi İşgücü Piyasasındaki Gelişmeler	121
Tablo: 8	–	1980 Sonrasında Yapılan Milletvekilliği Genel Seçimi Sonuçlarına Göre Siyasi İktidarın Temsil Gücü.....	128
Tablo: 9	–	Son Dönemde İşe Başlayan ve Faaliyetine Son Veren İşletme Sayıları.....	133

GİRİŞ

Filozofların, doğal yaşam döneminden birlikte yaşama dönemine geçiş esnasında ortaya çıktığını iddia ettikleri devletin günümüze kadar gelen en önemli iki işlevi savunma ve adalet olmuştur. Savunma koruyucu devleti, adalet ise hukuk devletini tasvir eden iki farklı kamu hizmeti türüdür. Çağımızın devletleri toplumsal birlik ve beraberliğin teminatı olarak varsaydıkları bu hizmetler üzerinde çok dikkatli davranmaktadırlar.

Geride bıraktığımız XX. yüzyıl boyunca yeryüzünde devlet üzerine yapılan tartışmaların ana eksenini hukuk devleti oluşturmuştur. Sanayi devrimi sonucunda gittikçe maddeleşen beşeri ilişkiler, adalet kavramının önemini daha da arttırmıştır. Kişiler arasındaki adaletin, üreticiler ile tüketiciler arasındaki adaletin ve çalışanlar ile işverenler arasındaki adaletin tesis edilmesi ihtiyacına ek olarak, geçtiğimiz yüzyılda, devlet ile birey arasındaki adaletin sağlanması talebi ön plana çıkmıştır.

XVII. yüzyıldan itibaren ve sanayi devrimi ile birlikte devletin kurumsal yapısı da şekillenmeye başlamış ve kamu bürokrasisi önemli bir güç olarak toplumsal yapı içindeki yerini geliştirmiştir. Bürokrasinin büyümesi ve zamanla ayrı bir güç haline gelmesi ile birlikte, özel hukukun üzerinde bir idare hukuku anlayışı ortaya çıkmıştır. Özellikle monarşik yapının güçlü olduğu dönemlerde sınırsız yetkilerle donatılmış hükümdarlardan kalma bir alışkanlık olarak, bu defa bürokrasi kaynaklı kamusal müdahaleler artmaya başlamıştır. XX. yüzyılın başına kadar gelebilen merkeziyetçi devlet anlayışını savunan devlet adamları, bürokratlar ve bilim adamları, devletin bireye karşı tek taraflı üstünlüğü anlayışını idare hukukunun ilkeleri arasına sokmayı başarmışlardır.

Sınırsız yetkilere sahip kralların yetkilerini sınırlandırmak için yaşanan toplumsal başkaldırıları, XX. yüzyılın özellikle ikinci yarısında ve pek çok gelişmekte olan ülkede, idare hukukunun tek taraflı üstünlüğüne karşı bireyin kendi hukukunu koruma ve özgürlüğünü kazanma mücadelesine dönüşmüştür. Anayasal devletin, anayasadan aldığı gücü, yine anayasa üzerinde kısıtlama çalışmaları, bilimsel açıdan da yaklaşık olarak 40 yıldan bu yana tartışılmakta olan bir sorundur.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANAYASAL DEVLET VE ANAYASAL İKTİSAT

Devletin bugün sahip olduğu hak ve yetkilerin kendisine tarihin hangi döneminde verildiğine dair somut bir kanıt bulunmamaktadır. Devlet ile toplum arasındaki bir arada yaşama sözleşmesi olarak varsayacağımız anayasalar, özellikle gelişmekte olan ülkelerde toplumun büyük bir çoğunluğunun inisiyatifi dışında hazırlanmakta, ancak toplumun önemli bir kısmı tarafından da kabul edilerek yürürlüğe girmektedir. Bu çelişki sorunun kaynağını oluşturmakta ve Kamu Tercihî Teorisi ile Anayasal İktisat Yaklaşımında bu çelişki üzerinde durularak soruna açıklık getirilmeye çalışılmaktadır.

Demokratik değerlerin ön planda olduğu anayasal devlet anlayışı, felsefi alt yapısıyla beraber yaklaşık olarak bilinen 800 yıllık bir toplumsal mücadele tarihine sahiptir. Tarihin bilinemeyen dönemlerinde de bu tür mücadelelerin olduğunu varsayabiliriz. Siyasi otoritenin mutlak yetkilerinin sınırlandırılması ve bu yetkilerin kullanılmasında toplumun söz sahibi olabilmesi sürecinde, mutlakiyet rejimlerine karşı bir başkaldırı ile ekonomik büyüme ve kalkınma birbirine paralel bir seyir izlemiştir. Parlamentoların yönetimde söz sahibi olması ile birlikte bireysel özgürlük mücadeleleri de bu platformlara taşınmıştır.

Başta, kralın yapmak istedikleri ile toplumun talepleri arasında uzlaşî yeri olan parlamentolar, daha sonra krallıkların ortadan kalkması ile birlikte mutlak yasama yetkisini ellerine geçirmişlerdir. Kralın keyfî yetki kullanımını disipline etmeye yönelik bir hareketin başlangıcı olarak varsayacağımız parlamentolar, günümüzde çıkar gruplarının kendi rant kavgalarını yaptığı siyasi birer arenaya dönüşmüş bulunmaktadır.

Siyasi otoritenin yetkilerini belirleyen ve özgürlüklerin teminatı olan anayasalar ise, XX. yüzyılda yaygınlaşan müdahaleci devlet anlayışının etkisinde kalarak, özgürlükçü yapıdan uzaklaşmış ve birer teşkilat kanunları haline dönüşmüşlerdir.

I. ANAYASAL DEVLET ANLAYIŞININ GELİŞİMİ VE MODERN DEVLETLERİN DOĞUŞU

Devlet üzerine yapılan tanımlar, daha çok tanımı yapanın sahip olduğu ideolojiye bağlı olarak değişmektedir. Tanımlayanın ideolojisini belirleyen ise, içinde bulunduğu coğrafya, etkileşim içinde olduğu kültür ve yetiştiği aile ya da benzeri ortamın sosyo-ekonomik yapısıdır. Her şeye rağmen, yapılan devlet tanımlarının tamamında yer alan ortak üç nokta bulunmaktadır. Bunlar:

- ◆ Yönetme işlevini üstlenmiş bir örgüt,
- ◆ Birbirleriyle etkileşim içinde olan insanların oluşturduğu bir topluluk,
- ◆ Yönetici örgütün insan topluluğu üzerinde sahip olduğu güç.

Örneğin Münci Kapanı'ya göre devlet, belli bir ülke üzerinde yerleşmiş, zorlayıcı yetkiye sahip, bir üstün iktidar tarafından yönetilen insan topluluğunun meydana getirdiği siyasal bir kuruluştur¹. Bu tanımın biraz daha genişletilmiş olduğu başka bir tanımda ise Esat Çam'a göre devlet, kurumsallaşmış bir siyasal iktidar; kendine bağlı insanların güvenliğini sağlamak üzere kurulmuş etkin bir sosyal örgütlenme biçimi; en yüksek düzeyde ve değerleri kapsayan bir egemenliğe bağlı, sivil toplumun kendi kendisinin bilincine varmasını ifade eden belirli bir toprakla sınırlı siyasal bir iktidardır².

¹ Münci KAPANI, **Politika Bilimine Giriş**, Beşinci Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1989, s. 35.

² Esat ÇAM, **Siyaset Bilimine Giriş**, Der Yayınları, İstanbul 1990, s. 305.

Her iki tanımda da devletin siyasal bir örgüt olduğunun altı çizilmektedir. Devletin tanımına ilişkin olarak yapılan ve daha sosyolojik ve ekonomik içerikteki diğer başka tanımlarda ise devletin daha farklı yönleri anlatılmaya çalışılmaktadır.

Örneğin, “Devlet, oluşumu sırasında tümüyle, varlığının ilk aşamalarında ise özünde ve neredeyse tümüyle, zafer kazanmış bir insan grubunun, yendikleri üzerindeki egemenliğini bir düzene bağlamak ve kendini içten gelecek ayaklanmalara ve dıştan gelecek saldırılara karşı güvenceye almak amacıyla, yendiği gruba zorla kabul ettirdiği bir toplumsal kurumdur. Bu egemenliğin son amacı, yenilenlerin yenilenler tarafından ekonomik alanda sömürülmesinden başka bir şey değildir.”¹ “Oppenheimer’e göre insan, ihtiyaçlarını çalışarak ya da çalarak karşılar. Çalışmak, kişinin ihtiyaçlarını karşılarken kendi emeğini başkasının emeği ile mübadele etmesidir. Bu kişinin ihtiyaçlarını ekonomik yoldan karşılaması demektir. Çalmak ise, başkalarının çalışmasını karşılıksız olarak elde etmektir. Bu da ihtiyaçların karşılanmasının siyasal yoludur. Devletin hem doğuş hem de varlık nedeni, bir insan grubunun bir diğerini boyunduruk altına alıp ekonomik olarak sömürmek istemesinden kaynaklanmaktadır.”²

Tarihsel materyalizmi savunan Karl Marks, devlet üzerine yaptığı değerlendirmeler ile günümüzde de hala tartışılmakta olan düşüncelerden biri olma özelliğini korumaktadır. “Marksist felsefe devletin olmadığı bir yapıdan, devletin ortaya çıkıp tekrar ortadan kalktığı sürecin işleyişini sınıflar arası çatışma tezine göre ortaya koyar. Toplumlar sınıfsız ilkel toplum, köleci toplum, feodalite, kapitalizm, sosyalizm ve komünizm aşamasından geçtikçe devlet farklılaşmıştır. Devletin olmadığı sınıfsız

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Franz OPPENHEIMER, **Devlet**, Çeviren: Alâeddin ŞENEL ve Yavuz SABUNCU, Kaynak Yayınları, Ankara 1984, ss. 45-46.

² OPPENHEIMER, a.g.e., ss. 49-53.

ilkel toplum ve komünizm hariç bütün sistemlerde devlet proleterlerin burjuva tarafından sömürsünün devamını sağlamaktadır.”¹

Devleti ekonomik hak ve yetkileri ile birlikte ele alan başka bir tanıma göre ise devlet, vergi toplama, para basma ve toplum adına borçlanma tekelini elinde tutan, bu yolla topladığı gelirleri cari, yatırım ve transfer harcaması şeklinde harcayan, yurttaşlar arası sorunların çözümünde hakem rolü üstlenen ve bu yolda kuvvet kullanabilen, hak ve özgürlükleri güvence altına alan organize bir güçtür².

Devleti daha yalın bir şekilde tanımlayabilmek için, devletin sahip olduğu özellikleri toplumun kendi kabullenişine bırakmak daha akılcı bir yol olacaktır. Bu bağlamda devlet; bir arada yaşama arzusu bulunan insanların kendi taleplerine göre şekillendirdiği bir örgüttür. Tarihsel açıdan bakıldığında, içinde bulunulan zaman dilimine ve yaşanan coğrafyaya göre ve toplumların farklı sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapılarına bağlı olarak çeşitli devlet modelleri mevcut olmuş; bu modeller çerçevesinde ise farklı siyasal sistemler geliştirilmiştir.

Mutlak monarşi ve sınırsız yetkilere sahip krallıklardan, günümüzün sınırlı siyasi otoritelerine geçiş kolay olmamıştır. Mutlak monarşinin kısıtladığı bireysel özgürlüklere karşı, toplumun uyanması ve siyasi otoritenin yetkilerini sınırlayarak bireysel hak ve özgürlüklerini elde ettiği “anayasal devlet” ya da “hukuk devleti” için XI. yüzyıla kadar beklemek gerekmiştir. Çalışmanın bu bölümünde hukuk devletine giden süreç inceleme konusu yapılacaktır.

¹ Osman DEMİR, **Ekonomide Devlet**, Sermaye Piyasası Kurulu Yayın No: 71, Mayıs 1997, Ankara, s. 8.

² DEMİR, a.g.e., s. 2.

A. Eski Çağda Devlet Anlayışı

Eski çağ devletlerinde hukuk anlayışının istikrarlı bir yapı sergilediği söylenemez. Bu devletlerde hükümdar mutlak otoritedir ve bu otoritenin kaynağı tanrısaldır. Hükümdar ya tanrının kendisidir ya da tanrının yeryüzündeki simgesidir. Dolayısıyla, hükümdara bağlılık her şeyden önce gelmiştir. Hükümdarın buyrukları tanrı emirleri gibi algılanmış ve toplum hükümdarın ağzından çıkan bir kaç kelime ile rahatlıkla yönetilebilmiştir. Her hükümdar kendi buyrukları ve kendi anlayışına göre oluşturduğu bir hukuk sistemi ile devleti yönetmiştir. Yönetimde mutlak otorite olan hükümdar, mali yetkileri de tekeline almış ve dolayısıyla vergileme ve harcama konusunda da mutlak otorite olmuştur.

1. Mezopotamya’da Devlet Anlayışı

Mezopotamya’nın eski uygarlıklarından olan Sümerler, üretim tekniklerini geliştirmişler ve Ur kenti gibi nüfusu yüzbinler ile ifade edilen önemli yerleşim birimleri iskân etmişlerdir. Ancak, kentlerin gelişmesi ve zenginleşmesi ile birlikte, civar kentlerin fakir halkları Sümer kentlerine göç etmişler ve zaman zaman bu kentleri yağmalamışlardır. Din adamları bu yağmalardan korunmak üzere geçici olarak komutanlar atayarak kentleri savunmaya çalışmışlardır. Başlarda geçici olan askeri görevliler, zamanla daimi hale gelmiş ve din adamlarının egemenliğine son vererek yönetimi tekellerine almışlardır. Böylece toplumun sınıfsal yapısına din adamları, çiftçiler ve kölelerden sonra askerler de katılmıştır. Ekonomik ilişkilerin yavaş yavaş gelişmesi ve din adamlarının ayrı bir sınıf haline gelmesi ile birlikte güce dayalı yönetim anlayışı egemen olmuş ve genelde asker kökenlilerin yönettiği devletler ortaya çıkmıştır.

Mezopotamya'daki ülkeler devlet yönetimini belli esaslara bağlamak istemişlerdir. Sümerler'de çeşitli kanunnameler mevcut olmakla birlikte, bu konuda kayda değer ilk gelişme Babil Krallığı'nda olmuştur. Babil Krallığının en önemli devlet adamı olan Hammurabi, Sümerlerin şehir devletlerinde uygulanmakta olan ve her şehrin yapısına göre ayrı ayrı şekillenen yasaları, krallığın her yerinde uygulanacak şekilde yeniden ele alarak ve tarihe “Hammurabi Kanunları” olarak geçen kanunnameyi hazırlamıştır. Hammurabi Kanunları'nın en önemli özelliği, tarihte bilinen ilk ayrıntılı yasa metinleri olmasıdır. 282 maddelik kanunnamenin yapıldığı dönem aynı zamanda şehir-devlet anlayışından imparatorluk modeline geçiş dönemi olarak kabul edilmektedir. Köleliği kurumsallaştıran Hammurabi Kanunları, daha çok köle sahiplerinin mülkiyet haklarını garanti altına almıştır. Ayrıca, kanunlarda “vergi mükellefi” ibaresi de kullanılarak vergi ödeyenlerin de hakları gözetilmiştir¹.

Hammurabi Kanunlarından sonra Mezopotamya'nın en eski hukuk belgesi, M.Ö. 1450-1250 yılları arasındaki Orta Asur Dönemine ait olduğu düşünülen Asur Kanunları'dır. Bu kanunların en önemli ve ayrıntılı bölümleri kadınların mülkiyet haklarına ve kadınların işlediği suçlara ilişkin cezalara aittir.

2. Eski Yunan'da Devlet Anlayışı

Eski Yunan toplumunun egemen sınıfı, vatandaşların oluşturduğu zengin ve soylu aileler sınıfıdır. Şehir devletinde yönetim bu sınıfın elindedir. Bu sınıfın üyeliği veraset ile elde edilen bir haktır. Seçme ve seçilme hakları da bu sınıfa aittir². Toplumsal sınıfların en altında yer alan

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Nihat FALAY, **Maliye Tarihi (Ders Notları)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.

² George SABINE, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Çeviren: Harun RIZATEPE, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını: 16, Ankara 1969, ss. 4-5.

kölelerin aktif birer üretici güç olduğu, buna karşın şehir devletlerinde hiç bir siyasi yeri olmadığı görülmektedir. İlk defa Yunan adalarında uygulanmaya başlandığı bilinen demokratik yönetimde, köleler söz sahibi değillerdir. Eski Atina demokrasisi de köleci bir demokrasidir. Atina sitesinin toplam nüfusunun %70'inden fazlası köledir¹.

Yunan adalarında yaşayan toplumların çevre toplumlarla olan ticari ilişkileri zamanla gelişme göstermiştir. Toplumun üst sınıfı olan aristokratlar, devlet yönetimiyle uğraştıkları için ticaret ile uğraşmayı yabancılara bırakmışlardır. O dönemde yaygın olan Yunan felsefi düşüncesine göre, asilzadelerin ve hür insanların servet peşinde koşmaları hoş karşılanmamıştır².

Günümüz iktisadi düşüncesinin temeli eski Yunan iktisadi düşüncesine kadar dayandırılmaktadır. Sokrates'ten önce M.Ö. 460-370 yılları arasında yaşamış olan önemli düşünürlerden Democritus³, ahlaki değerlerin mutlak, buna karşın iktisadi değerlerin subjektif olduğunu söylemiştir. Faydanın nispi niteliğini talebe dayandırmıştır. Eldeki malın, ileride gelecek olan maldan üstün olduğunu belirtmiştir. Demokraside fakir olmanın, despot rejimde zengin olmaya oranla daha üstün olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca, ekonomiyi devlete gelir sağlama sanatı olarak görmüştür. Görüşleri ile hem iktisadı hem de maliyeyi anlatmaya çalışan Democritus, bu alandaki ilk düşünürlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Yunan topluluklarında zaman içinde yaşanan ekonomik gelişmeler karşılığını her şeyden önce yaşama ve yerleşme şeklinde bulmuş ve bağımsız kabilelerin birleşerek toprağa yerleşmeleriyle “polis” ya da “civitas” adı verilen şehir devletleri ya da “Site” ler ortaya çıkmıştır. Bu

¹ Burhan ULUTAN, **İktisadi Doktrinler Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1978, s. 84.

² Hüseyin TİMUR, **İktisadi Düşünceler Tarihi**, İkinci Baskı, İstiklal Matbaası, İzmir 1968, s. 4.

³ Daha geniş bilgi için bkz. Recep KÖK, **İktisadi Düşünce - Kavramların Analitik Evrimi**, İzmir 1999.

oluşumda siyasal olarak demokrasinin temelleri atılırken idari örgütlenmede de yasama, yargı ve yürütme ayrımına gidilmeye başlanmıştır. Toplumun bir bütün olarak yönetime katıldığı bu idare şekli, aynı zamanda merkezden yönetimle yerinden yönetimin henüz birbirinden ayrılmadığı ya da bir anlamda her iki yönetimin birlikte ve iç içe bulunduğu bir sistemdir¹.

Eski Yunan iktisadi ve siyasi düşüncesinin en önemli karakterleri Sokrates, Aristokles ve Aristoteles'dir. Sokrates, herhangi bir yazılı eser bırakmamıştır. Daha çok felsefi düşünceye yaptığı katkılarıyla tanınmaktadır. Ancak, tüccar ve devlet adamı olan Solon, hazırladığı yasalar ile hukuk devleti ve anayasal iktisat öğretisi açısından önemli bir örnek olarak değerlendirilebilir.

a) Solon (M.Ö. 640-559)

Gelir dağılımında meydana gelen aşırı dengesizlik, Atina sitesini M.Ö. VI. yüzyılda ekonomik ve siyasi istikrarsızlıkların içine itmiştir. Sitenin siyasi ve iktisadi istikrarını sağlamak amacıyla, Aristokrat sınıfa mensup Solon iş başına getirilmiştir. Solon deniz ticaretiyle uğraştığından Akdeniz havzasında bulunan toplulukların iktisadi ve siyasi yapıları hakkında bilgisi bulunan tecrübeli bir aristokrattır. Bu nedenle işe, borçlarından dolayı köleleştirilen vatandaşların borçlarını ödeyerek başlamıştır. Hazırladığı yeni anayasa ile Aristokrat sınıfın görevlerini belirlemiş ve sitenin iktisadi ve sosyal kurumlarını yeniden düzenlemiştir. Solon'un düzenlemeleri aşağıda belirtilen alanlarda olmuştur².

¹ Michael KEATING, **Politics of Modern Europe: The State and Political Authority in The Major Democracies**, Edward Alger, Vermont 1993, s. 3.

² Daha geniş bilgi için bkz. Arif ERSOY, **İktisadi Düşünceler Tarihi**, Ak Yol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir 1986, ss. 6-8.

- ◆ Para sistemine yeni düzenlemeler getiren Solon, para olarak servetin biriktirilmesini önleyici önlemler almıştır. Dolaşıma bakırdan düşük değerli paralar çıkarmıştır.
- ◆ Para biriktirerek toplum üzerinde hâkimiyet kurulmasını engellemek için faiz oranlarını düşürücü önlemler almıştır. Bu düzenlemeler fazla etkili olmamıştır. Daha sonra faiz oranlarını yıllık %120 ve aylık faiz oranını %10'a yükseltmiştir.
- ◆ Toprak mülkiyetine bazı sınırlamalar getirmiştir.
- ◆ Vatandaşları gelirlerine göre dört sınıfa ayırmış ve her sınıfın görevlerini ayrı ayrı belirlemiştir.
- ◆ Atina demokrasisinde aktif rol almayan 400'ler meclisini kurmuştur.
- ◆ Vergi ve askeri hizmetleri belli konulara göre yeniden düzenlemiştir.
- ◆ Aile hayatını düzenlemek için evlenmeyi kolaylaştırmış ve aile dışı ilişkilere sınırlamalar getirmiştir.
- ◆ Her babanın çocuğuna bir sanat öğretmesini zorunlu kılmıştır.

Görüldüğü üzere, ilkel bir anayasa niteliğinde olduğu da kabul edilen, tarihin oldukça eski yazılı hukuk belgelerinden birinde ekonomik ve mali düzenlemelere yer verilmiştir. Günümüzden 2600 yıl öncesine uzanan bu kanunlar, o dönemde dahi, bireylerin devlet ile olan ekonomik ve mali ilişkilerinin taşıdığı değeri göstermesi açısından ilgi çekicidir. Sitede yaşayanlar, kendi içlerindeki sosyal bunalımı çözmek için tayin ettikleri devlet adamının temsil ettiği devlet sisteminde, kendi ekonomik bunalımlarına çözüm olacak bir ekonomik ya da mali anayasa ile işe başlamayı uygun görmüşlerdir.

b) Aristokles (Plato-Eflatun) (M.Ö. 429-347)

Aristokles, devlet üzerine yazdığı tezler ile tarihe geçmiştir. Genç yaşta Sokrates'in ölüm kararını dinleyen ve öldürülmesini izleyen Aristokles, bu olaylardan önemli ölçüde etkilenmiştir. Onun demokrasiye olan güveninin sarsılması ve demokrasiyi demagogların kitleleri parlak vaatlerle kandırarak iktidara gelmelerine ortam hazırlayan bir yönetim biçimi olarak değerlendirmesine bu olaylar neden olmuştur¹.

Aristokles'e göre, yaşamak için insanlar birbirine nasıl muhtaç ise, site devletleri de birbirine muhtaçtır. Kendi kendine yeten kapalı toplumlar bireysel refahı sınırlamaktadır. Siteler kendi ürettiklerinin tümünü tüketemedikleri gibi, kendi ihtiyaçlarının hepsini de üretmezler. Dolayısıyla, site devletleri arasında mal mübadelesi ya da ticari ilişkilerin kurulması bir zorunluluktur². Aristokles, bu zorunluluğun yerine getirilmesinde üretici ve tüketicilerin bir araya gelmelerini sağlayan pazar yerlerinin önemine ve fonksiyonel konumuna dikkat çekmiştir. Bu pazarlarda tüketim mallarını üreticiden alıp tüketiciye sunacak olan tüccarlar bulunmalı ve bu tüccarlar gerektiğinde ithalat ve ihracatı da üstlenmelidirler. Ancak, Aristokles'e göre, tüccarlar birer araçtır ve işleri haksız kazanç sağlamaya elverişlidir. Bu nedenle tüccarların fizyolojik olarak zayıf kişilerden seçilmesi gerektiğini ve sayılarının fazla olmaması gerektiğini savunmuştur. Aristokles ayrıca, tüccar seçilecek kişilerin karakterli ve ahlaklı olması gerektiğine işaret etmiştir. Buna gerekçe olarak, aşırı servet sahibi olmanın insan erdemine zarar vereceğine inanmıştır³. Servet edinme ve servet artırma hırsının devletin

¹ ERSOY, a.g.e., s. 7.

² Daha geniş bilgi için bkz. Arif ERSOY, **İktisadi Teoriler ve Düşüncelerin Gelişme Tarihi**, Abam Akevler Bilimsel Araştırma Merkezi, İzmir 1990.

³ ULUTAN, a.g.e., s. 110.

istikrarını bozacağını ve güvenini sarsacağını savunan Aristokles, serveti hor görmüştür.

Bireyciliğe ve ilke olarak özel mülkiyete karşı olan Aristokles, kolektif mülkiyeti savunmuştur. İşbölümünün önemine değinen düşünür, işbölümündeki gelişmenin kâr hırsını artıracak ve toplumun bozulmaya yüz tutacağı şeklindeki endişelerini de bu görüşlerine eklemiştir.

Düşünüre göre, halkı yönetenlerin amacı devleti daha zenginleştirmek, ya da daha güçlendirmek değil, vatandaşlara daha büyük bir mutluluk, daha sağlam bir ahlak sağlamak, başka bir deyişle, onların vatandaşlık onurunu, vatandaşlık ahlakını geliştirmek olmalıdır¹.

Devlet ile o devletin sınırları içinde yaşayan kişilerin karşılıklı ve sürekli bir takım ilişkileri vardır. Devleti yapay bir düzen sanmak yanlıştır; kişinin vatandaş olarak devlet içinde kendine özgü bir varlığı olmalı, görev bölüşümünde üzerine düşeni yapmalı ve diğer vatandaşlarla birlikte çalışmalıdır. Kişiler gibi, devletin de bir takım zorunlu ihtiyaçları vardır; bunları sağlamak için özel organlardan, savunmasına, iç düzenin kurulmasına yarayan araçlardan yararlanacak, gereğinde zora başvurabilecek bir hükümeti olacaktır².

c) Aristoteles (M.Ö. 384-322)

Ekonomik faaliyetlerin ilk ünitesi olarak aile kurumunu ele alan Aristoteles, ailelerin birleşmesiyle oluşan toplumu, insanın yaşamını sürdüreceği bir kurum olarak görmüştür. Aristoteles aile kurumunu ve köleliği doğal düzenin bir parçası olarak kabul etmiştir. Aristoteles, hocası Aristokles'in aksine özel mülkiyeti savunmuştur. Özel mülkiyeti de insanın fitratına uygun ve doğanın bir gereği olarak kabul etmiştir.

¹ Muvaffak AKBAY, *Umumî Âmm Hukuku Dersleri*, Ankara 1968, ss. 84-85.

² İlhan AKIN, *Kamu Hukuku*, İkinci Baskı, İ.Ü.H.F. Yayını, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1980, s. 5.

Paranın bulunması ile iktisadi gelişmenin hızlandığını ifade etmiştir. Aristoteles, amacından saptırılmış ticareti kınamıştır. Aristoteles, “bir nesneyi ele geçirme duygusu insanda yaradılıştan vardır” sözü ile iktisadi ilişkilerin özünü ortaya koymuştur. İnsanı, fıtratı itibariyle tüketim eğilimi yüksek olan bir varlık olarak tanımlamıştır.

Aristoteles’in devlet üzerine görüşleri de oldukça önemlidir. Devletin iktidarını temsil eden, kullanan hükümet: ya bir kişinin, ya küçük bir zümrenin ya da büyük bir insan topluluğunun elinde bulunur. Bunları sırasıyla monarşi, aristokrasi ve demokrasi olarak adlandırmıştır. Gerek monarşi düzenini yürüten kral, gerek aristokrasi düzenini yürüten soylular ve gerekse demokratik düzeni yürüten halk çoğunluğu, toplumun yararına çalışan kişilerdir¹. Ancak, zamanla bunlar yozlaşır ve kendi çıkarlarını ön plana çıkarırlar ki o zaman bu yönetim biçimleri sırasıyla, tiraniye, oligarşiye ve demagojiye dönüşecektir. Düşünüre göre, en iyi hükümet biçimleri toplumun yapısına ve coğrafyasına göre bu üç şekilden biri olarak önerilebilir.

Aristoteles, devletin elinde yasama, yürütme ve yargı gibi üç erkin bulunduğunu söylemiş ve bu üç erk arasındaki ilişkinin önemine değinmiştir. Bu ilişki ne kadar düzenli olursa devletin o kadar güçlü olduğundan söz etmiştir. Hukukun önemine de değinen düşünür, insanları iyi yapanın yasalar olduğunu, hukukun her şeyin üzerinde olması gerektiğini savunmuştur. İstikrarlı bir devletin temel koşulu olarak, devlet yönetiminde yasalar önünde eşitlik ilkesinin varlığını görmüştür.

Düşünüre göre bir devletin mutlak birliği üç temel ilkeye dayanmaktadır. Bu ilkelerin gerçekleşmemesi halinde devletin yıkılacağını savunmuştur².

¹ AKIN, a.g.e., s. 17.

² Vural Fuat SAVAŞ, **İktisatın Tarihi**, Liberal Düşünce Topluluğu, İstanbul 1997, s. 54.

- ◆ Bir devletin řu kadar sayıda insandan oluşmasını sağlama yerine çeşitli düşünce, beceri ve alışkanlıklara sahip insanlardan oluşmasını gerekli kılan çeşitlilik (diversty) ilkesi,
- ◆ Vatandaşların kendi aralarında “birbirine eşit değerde” mal ve hizmet alış verişinde bulunmaları anlamında mütekabiliyet (reciprocity) ilkesi;
- ◆ Devletin “kendine yeterli” olması anlamında kendine yeterli (self-sufficiency) ilkesi.

Devletin amacı, insanları bir araya getirmek değil, bir arada iyi yaşamalarını sağlamaktır. Vatandaşların ve bunların köleleri ile hayvanlarının bir araya gelmesi bir site kurmak için yeterli değildir. Hatta kendi aralarında ortak bazı çıkarları için anlaşmış bile olsalar, yine de bir siteden söz edebilmek mümkün değildir. Devlet; kişilerin, ailelerin iyi yaşamak için birleşmelerinden doğar. Bu birleşmelerle, komşulukla, içli dışlı yaşamakla olur. Bir topluma uygar diyebilmenin tek koşulu, rahat bir yaşam sağlamasıdır. Sitedeki çeşitli kurumların görevi de bu yönde olmalıdır.

B. Roma’da Devlet Anlayışı

Romalılar, tarih sahnesine ilk olarak M.Ö. 800 yıllarında, İtalya’nın batı kıyılarında yaşayan çiftçiler olarak çıkmıştır. Doğu Roma’nın ortadan kalktığı 1453 yılına kadar geçen yaklaşık 2300 yıl boyunca, kurdukları devlet ve hukuk sistemi ile önemli bir medeniyet olarak tarihe geçmişlerdir.

Roma İmparatorluğu, iktisadi yapısından ziyade siyasi yapısı ile dikkat çekmektedir. Roma’da yönetim farklı aşamalardan geçmiştir. Krallık, cumhuriyet ve imparatorluk dönemlerinde uygulanan yasalar değişik özelliklere sahiptir. Bu devirlerdeki düşünürler daha çok devletin yapısı, hukuk ve siyaset alanlarında çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır.

Güçlü bir merkezi otoritenin varlığı ile birlikte toplumsal yaşamı belirleyen kurallar çok katı bir biçimde uygulanmıştır. Bu nedenle Roma uygarlığı teorik düşünceden çok politik ve uygulamaya yönelik kurumların gelişmesine ortam sağlamıştır. Kamu bürokrasisi özellikle Roma döneminde büyük bir gelişme göstermiştir.

Her ne kadar kamu hukuku ön planda görünüyormuş gibi olsa da Roma hukuku, özel mülkiyet ve sözleşme özgürlüğüne de büyük önem vermiştir. Özel hukukun bu yapıda olmasına bağlı olarak ticari ilişkiler giderek artmış ve paranın bilinen işlevlerinin yanı sıra, ödünç alma-verme ilişkileri yaygınlaşmıştır. Bunun yanı sıra imparatorluğun sınırlarının genişlemesiyle birlikte ticari faaliyetler de artmış ve Roma'da çok zengin bir tüccar sınıf ortaya çıkmıştır.

Romalı düşünürler Stoacılık akımının etkisinde kalarak kâinatta değişmez ve şaşmaz bir doğal düzenin ve ahengin bulunduğu hareketle, insanların tanrının koyduğu doğal hukuk kurallarına uydukları ölçüde adalet ve iyiliği en iyi şekilde egemen kılacakları sonucuna varmışlardır. Örneğin, Çiçeron'a göre bütün insanlar doğal yasalar önünde eşittirler. Bu yasalara göre kişi, insanların kardeşliğinden oluşan yüce bir toplumun üyesidir. Düşünür köleliği doğal bir kurum olarak kabul etmemiştir. Devletin temel görevini, toplumun ortak çıkarını korumak olarak tanımlamıştır¹.

1. Çiçeron (M.Ö. 106-43)

Çiçeron devleti her şeyin üstünde tutmuştur. Düşünürün bir insanda aradığı en büyük değer devlete yararlı olmasıdır. Kendi çalışmalarında da kişinin devlete nasıl yararlı olabileceği hususu üzerinde durmuştur. Kişilerin bir yığın, bir birikinti olmaktan kurtulup bir halk

¹ Daha geniş bilgi için bkz. SABINE, a.g.e., s. 160.

olabilmeleri, yani siyasi bir toplum niteliğine varabilmeleri için üç koşul ileri sürmüştür. Bunlar:

- ◆ Multitudo: çok sayıda insanların bir arada bulunması,
- ◆ Juris Consensus: ortak yasaları kabullenmesi,
- ◆ Utilitatis Communio: ortak yararlanma.

Çiçeron'a göre hukuk insan iradesinin eseri değildir. Hukuk, doğada vardır; insanoğlu bunu akıl yoluyla kavrar. Ne var ki, kavradığımız bu adalet duygusunun tek başına bir gücü yoktur; bu duygudan çok, cezaları düzenleyen yasalara uyulmalıdır¹. Düşünürün hukuk anlayışı, doğal hukuka ve dolayısıyla doğal düzen teorisine yakındır.

2. Dante Alighieri (1265-1321)

Dante, özgürlüğe giden yolu evrensel krallıkta görmüştür. Özgürlüğü ise “kişinin kendi kendine yargı verebilmesidir.”² şeklinde tanımlamıştır. Düşünüre göre toplumun düzene kavuşması ancak bir kralın başa geçmesiyle olacaktır. Tanrısal akıl kralda toplanmıştır. Dolayısıyla bir tek kişinin buyruklarına boyun eğme zorunluluğu vardır ve insanoğlu ancak hiyerarşik bir düzen içinde mutluluğu yakalayabilecektir. Her toplumda, öteki toplumları ezme tutkusu olduğu için, dünya tek bir toplum olmalıdır. Bu toplumun başına da bütün insanlığın yararını sağlayacak ve uluslararası anlaşmazlıkları giderecek yüce bir yargıç geçmelidir. Düşünür, hukuka saygılı bir toplumun uzun yıllar yaşayabileceğini kabul etmiştir. Aksine, hukuk sistemi çöken toplumların ise dağılacakını ifade etmiştir.

¹ AKIN, a.g.e., s. 38.

² AKIN, a.g.e., s. 63.

3. Niccolo Machiavelli (1469-1527)

Machiavelli, iktidarı elinde bulunduranlara uzun süre iş başında kalmanın yollarını göstermeye çalışmıştır. Tercih edilen yolun yasallığından, dürüstlüğünden ziyade, istenilen sonuca ulaşmaya yarayıp yaramadığı üzerinde durmuştur. Kendisinden sonra gelenlerin devlet yönetimindeki keyfi davranışları bu felsefeye dayandırmaları ise literatüre Machiavellist deyiminin yerleşmesine yol açmıştır.

İktidarda kalabilmesi için bir prensin ilk önce sağlam bir örgüte ve kurumlara ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Mutlak krallığın yürürlükte olduğu bir çağda, çok daha sonraları geliştirilecek olan Parlamento'nun savunmasını yapmıştır. Machiavelli, iyi düzenlenmiş, iyi yönetilmiş krallığa örnek olarak da Fransa krallığını, bu krallığın güvenliğini, özgürlüğünü sağlayan çeşitli kurumları, özellikle de parlamentoyu göstermiştir. Yurttaşların anlaşmazlıklarını çözme görevini bu parlamentonun üstleneceğini; kralın bu işlerin dışında kalarak zayıfları koruyacağını, güçlülere yatıştırarak adaleti sağlayacağını söylemiştir¹.

Machiavelli her zaman özgürlükten yana olmuştur. Özgürlük ile ilgili savlarını kendi deneyimlerine dayandırmıştır. Devletin ancak özgürlük içinde gelişeceğini söylemiştir. Herkesin bir takım mallar edinmek istediğini ve kendi çıkarına çalıştığını ve genel yararlanmayı bu şekilde sağladığını ifade etmiştir. Ancak, prenslik yönetiminde kişisel çıkarların prensin özel çıkarı ile çatıştığını dolayısıyla özgür bir ulusun köleliğe dönüştüğünü söylemiştir. Ulusa yapılan her kötülüğün devletin gelişimini kösteklediğini savunmuştur. Halk hükümetinin üstünlüğünü kabul etmiş ve seçim yoluyla halkın sesini daha sık duyurabileceğini iddia etmiştir.

¹ AKIN, a.g.e., ss. 82-83.

C. İslâm Hukukunda Devlet Anlayışı

İslâm Hukuku ya da Şer'i Hukuk olarak adlandırılan sistem, gücünü Kur'an-ı Kerim'den alan dinsel bir sistemdir. Bu sistemde Kur'an-ı Kerim, insan ve toplum ile ilgili hükümleri içeren yapısı ile anayasal bir işlevi üstlenmiştir. Ancak bu anayasa, yönetilenler ile yönetenler arasında yapılmış bir sözleşmeden ziyade, her iki kesime de tanrısal bir şekilde gönderilmiş ve uyulması zorunlu kurallar manzumesi olarak değerlendirilebilir. İslâm Hukuk Sistemi, beşeri hukuk sisteminden pek çok açıdan farklılık taşımaktadır. Beşeri hukuk sisteminde ana kurallar dahi zamana ve yere göre değişebilmekte iken, İslâm Hukuku'nda ana kaidelerin tartışılması bile kabul edilmemektedir.

Devletin yapısı ve işleyişi ile ilgili hükümler¹ ile birlikte kişilerin birbirleri ile olan ekonomik ilişkilerini² de ele alan İslâm Hukuku; üretim, ticaret, faiz³, ücret, tasarruf, vergileme, kamu harcamaları, kamu hizmetleri, uluslararası ekonomik ilişkilerde müteakabiliyet esası gibi iktisadi ve mali müesseselere değinirken aynı zamanda devlet başkanlığı, siyasi iktidar, meclis otoritesi, yargılanma özgürlüğü gibi siyasi müesseseleri⁴ de ele almıştır.

İslâm devleti cumhuriyet olma özelliğine sahiptir. Devlet başkanı seçimle iş başına gelmektedir. İslâm Hukuku'nda, temel kaynakların yanı sıra “Meşveret” (Şura) müessesesinin üzerinde durularak, meclis

¹ S.A. SİDDİKÎ, **İslâm Devletinde Mali Yapı**, Çeviren: Rasim ÖZDENÖREN, Fikir Yayınları: 2, İstanbul 1973.

² Daha geniş bilgi için bkz. Ömer ÇAPRA, **İslâm Ekonomi Sistemi**, Çeviren: Fatih KURTULMUŞ, Fikir Yayınları: 19, İstanbul; M.A. MANNAN, **İslâm Ekonomisi Teori ve Pratik**, Çeviren: Bahri ZENGİN, Tevfik ÖMEROĞLU, 4. Baskı, Fikir Yayınları: 4/11, İstanbul 1980; M.A. MANNAN, **İslâm ve Çağdaş Ekonomik Konular**, Çeviren: Ali ZENGİN, Fikir Yayınları: 14, İstanbul 1984; SİDDİKÎ, **İslâm Ekonomi Düşüncesi**, Çeviren: Yaşar KAPLAN, Bir Yayıncılık: 13, İstanbul 1984.

³ MEVDÜDÎ, **Faiz**, Çeviren: Beşir ERYARSOY, Bir Yayıncılık: 44, İstanbul 1985.

⁴ Hüseyin USLU, **İslâm Müesseseleri Tarihi**, Yayıncılık Matbaası, İstanbul 1985.

otoritesinin devlet yönetimindeki rolü vurgulanmıştır. İnsanların kendi aralarındaki sorunlarının çözümünde uzlaşmanın anahtarı olarak “Meşveret” müessesesi ön plana çıkarılmıştır.

İslâm Hukukunda dört temel ilke ön plana çıkmaktadır¹. Bunlar:

- ◆ Eşitlik İlkesi,
- ◆ Hürriyet İlkesi,
- ◆ Danışma İlkesi,
- ◆ Yönetenlerin Yetkisinin Sınırlanması İlkesi.

Çalışmanın ana konusunu oluşturması açısından “Yönetenlerin Yetkisinin Sınırlanması İlkesi”, aynı dönemde Arap yarımadası dışındaki toplumlarda hükümdarların geniş yetkilere sahip olduğu düşünülürse, oldukça ilgi çekicidir. Devlet adamlarının keyfi tasarrufları yasaklanmış ve bir takım sınırlar çerçevesinde hükmetmeleri esası getirilmiştir. Devlet yöneticilerinin bu sınırları aşmamaları, aştıkları zaman sorumlu tutulacakları belirtilmiştir. Buna göre yetki sınırlarını aşanların yaptıkları bâtıl sayılıp, topluma onları azletme, yerine başkasını seçme hakkı verilmiştir.

İbn-i Haldun bu hususu çok güzel ifade etmektedir: “Ne zaman ki yöneticiler egemenliği tekeline alır, egemenliği toplumdakilerle paylaşmak istemez, herkesin dizginini çeker, mali olanaklarla diğerleri üzerinde etkin olma yoluna gider; işte o zaman insanlar -gaza ve ganimetlere- koşmak istemezler, tembelleşirler, güçlerini yitirirler, köleleşmeyi kabullenirler, onlardan sonra gelen kuşaklar da aynı yoldan gider. Egemenin bekçiliğini, koruyuculuğunu ve destekçiliğini yaparak

¹ İbn KESİR, **Hadislerle Kur’ân-ı Kerim Tefsiri**, Çeviren: Bekir KARLIĞA, Bedrettin ÇETİNER, Çağrı Yayınları: 40, C. 5, İstanbul 1984, ss. 2326-2340.

aldıkları ücretten başka bir şey düşünemez olurlar, o zaman devlet gücünü yitirir, devlet ihtiyarlık, güçsüzlük dönemine girer.”¹

Herkese kendi hukukuna göre yargılanma hakkının verilmesi ise, bireysel ve kültürel hak ve özgürlüklere verilen değerin en önemli göstergesi olmaktadır². İnsan hakları hususundaki gelişmeleri Fransızlar J.J. Rousseau’ya ve 1789 Devrim Bildirilerine bağlarlar. Anglo-Saksonlar, John Locke ve 1776 Virginia Haklar Bildirisi’nin daha önce olduğunu iddia ederler. İslâmî araştırmalar yapanlar ise 622 tarihli “Medine Sözleşmesi” ile 632 tarihli “Veda Hutbesi” ni bu açıdan ilk kayda değer belgeler olarak kabul etmektedirler³.

İslâm Hukukunda vergi anlayışının temelinde ihtiyaç fazlası (artık) kavramı vardır. Bu artık ve fazla kavramı kişinin kendisi, eşi ve çocuklarının ihtiyaçlarından fazlası anlamına gelmektedir. Vergilerle, muhtaç durumdaki toplum bireylerinin gereksinimlerinin giderilmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle İslâm’da ihtiyaç fazlası gelir ve servet genellikle hoş karşılanmamıştır. Bu fazlalıkların harcamaya dönüşmesi ve yöneltmesi teşvik edilmiştir. Yani, atıl malvarlığının harekete geçirilmesi ve sosyal refah amacına yönelmesi istenmektedir⁴. Burada en ilginç nokta, zekâtı vermekle yükümlü olan servet veya mal sahiplerinin vergi olayında borçlu tarafı oluştururken, diğer yanda vergi alacaklısı devletin bu vergiyi ihtiyacı olanları temsilen topladığı hususudur.

Şer’i nitelikli vergiler, devlet gelirlerinin en önemli kısmını oluşturmuştur. İslâm Hukuku geliri ya da tüketimi vergilendirmekten

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Coşkun Can AKTAN, **Yeni Global Gerçekler**, TÜGİAD Yayınları, İstanbul 2000.

² Daha geniş bilgi için bkz. Salih TUÇ, **İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri**, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1966.

³ Daha geniş bilgi için bkz. Osman ESKİCİOĞLU, **İslâm Hukuku Açısından Hukuk ve İnsan Hakları**, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1996.

⁴ FALAY, a.g.e., s. 31.

ziyade üretimi vergilendirmeyi esas almıştır. Genelde tek oranlı vergiler benimsenmiş olup, bu vergilerin büyük bir kısmının anayasal nitelikli olması da önem taşıyan diğer bir husustur.

İbn-i Haldun gibi iktisadi düşünürler, vergilemedeki aşırılığın kamu gelirlerini artırmayacağını, aksine azaltacağını öne sürmüştür. Yüzyıllar sonra, bu görüşü geliştirip şematize eden Arthur Laffer de aynı gerekçeler ile arz-yönlü iktisat anlayışını savunmuştur.

İslâm Hukukunda emek, en önemli üretim faktörüdür. Vergilemede emeğin üretim sürecindeki rolü göz önünde tutulmaktadır. Üretimde veya üretilen mal ve servette emeğin katkısı azaldıkça alınan vergi artmaktadır, tersine emeğin üretimdeki bileşim oranı yükseldikçe vergi de azalmaktadır¹. Üretici sınıfın sosyal haklarını esas alacak şekilde ortaya konulan bu ve benzeri hükümler, sanayi devriminden neredeyse 1200 yıl önce yapılmış olması itibarıyla önem taşımaktadır. Marksizmin, nüfusunun büyük çoğunluğu müslüman olan ülkelerde fazla benimsenmemesinin altında yatan önemli nedenlerden biri de bu tür hükümler olmuştur.

İslâm Hukukuna göre, bütçeler hazırlanırken önce gelirler ve daha sonra giderlerin belirlenmesi esastır. Bu sistem, klasik iktisatçıların bütçe teorileri ile örtüşen uygulamaları içermektedir. Rızkın onda dokuzunun ticarete olduğu ifade olunarak, ticari faaliyetlerin ekonomik yaşam açısından taşıdığı önem vurgulanmıştır. Faiz yasaklanarak, nakdi sermayenin ticari faaliyetlere yönlendirilmesi esası benimsenmiştir. Ayrıca, tasarruf özendirilmiş ve kaynakların en etkin kullanımına yönelik olarak toplum bilinçlendirilmeye çalışılmıştır.

Tüm bu hükümlerin, toplumun ahlaki yapısı ile bir bütün oluşturacak şekilde ele alınması nedeniyle, ister iktisadi olsun ister siyasi

¹ FALAY, a.g.e., s. 31.

her türlü hüküm müslümanlarca koşulsuz olarak kabul edilmiş ve yerine getirilmiştir. Özellikle, Kur'an-ı Kerim'deki hükümlerin gerekçeleri ile birlikte yazılmış olması, kişilerin sisteme olan güvenlerini sağlamasının yanı sıra, İslâm Hukuku'nda yer alacak olan ve günümüze kadar ulaşan bir uygulama olarak, her yeni getirilen yasal düzenlemeye bir gerekçe hazırlanması esasını kurumsallaştırmıştır. Böylece devlet ile kanunlara uymak zorunda olan bireyler arasında daha sıkı bir iletişim kurulabilmiştir.

D. İngiltere'de Devlet Anlayışının Gelişimi

Kamu hukukçularının pek çoğu, özgür siyasi iktidarların kurulduğu ilk ülkenin İngiltere olduğu üzerinde görüş birliği içindedir. İngiltere'de özgürlük kavramının 1215 tarihli Magna Carta Libertatum'a kadar uzanan yaklaşık 800 yıllık bir geçmişi vardır.

İngiliz filozoflarının önemli bir kısmı krallık rejimini savunmuşlardır. Kilise ile krallığın birbirinden ayrılarak mutlak krallığın kurulmasına yönelik görüşler ileri sürülmüş olsa da, İngiliz geleneğinde kralların keyfi tutumlarına karşı toplumun başkaldırmasının da doğal bir hak olduğu şeklinde inançlar mevcuttur.

Özellikle, Hobbes ve Locke doğal yaşamdan toplu yaşama geçiş aşamasındaki sözleşmeden ısrarla söz etmişler ve bu görüşler günümüzün anayasal devlet anlayışının teorik temelini oluşturmuştur. Onlardan etkilenen ve kendilerinden sonra gelen filozoflar ise hukuk devletin çerçevesini çizmeye çalışmışlardır. Sınırları çizilmeye çalışılan hukuk devleti ise, sınırsız yetkileri sınırlandırılmak istenen siyasi otoriteden başka bir şey değildir.

Devlet yönetiminde hukukun egemen olması görüşü ile birlikte siyasi iktidar din ve ahlak kurallarının yanında hak ve özgürlük

kavramları ile de sınırlandırılmıştır. İngilizlerin ünlü Common Law - Ortak Hukuk anlayışı işte bu inancın ürünüdür.

1. Oackham'lı William (1290-1349)

Devleti kilisenin buyruğuna vermek isteyen Aquino'lu Thomas ve devlet ile kilise arasında ortak ilişkiler arayan Dante'ye karşılık, Oackham'lı William, yeryüzü ile yerötesi iktidarı, birbirinden ayrı iki kuvvete bağlamıştır. Çeşitli yönetim biçimleri üzerine araştırmalar yapmış ve yönetimlerin en iyisinin iktidarı tek elde toplamak olduğu kanaatine varmıştır. Ama iktidarı elinde tutanın kendi çıkarını değil de toplumun çıkarını kollaması koşuluyla, kral ya da prens, yurttaşlarının özgürlüğüne saygı gösterirse, aralarında kendisinden bile daha erdemli kişilerin bulunduğunu, sırasında tahta oturup aynı görevi kendisinden daha iyi yapabileceklerini aklından çıkarmazsa, monarşi yönetiminin yurttta barışı sağlamaması için bir neden kalmayacağını iddia etmiştir. Din alanında papaya, devlet alanında da krala tam yetki vermeyi, bütün iktidarın bir elde toplanmasını istemeyi doğru bulmamıştır. Hükümetin görevini, her kişinin hakkını tanımak, gerekli yasaları yürürlüğe koymak, memurları ve yargıçları seçmek, yani bir bakıma iktidarın dağılmasını sağlamak şeklinde sınırlamıştır¹.

Oackham'lı William'ın ortaya koyduğu devlet felsefesi, o döneme kadar kabul edilen devlet anlayışının yıkılmakta olduğunun bariz bir göstergesidir. Ortaçağın sonlarına doğru gelinirken, artık devleti kilise içinde gören ve papaya yarı-tanrısal bir görünüm veren anlayış yavaş yavaş reddedilmekte ve reform hareketlerinin felsefi alt yapısı oluşturulmaktadır.

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Roger LABROUSSE, *Introduction à la Philosophie Politique*, Paris 1959, ss. 138-139.

2. Thomas Hobbes (1588-1679)

Thomas Hobbes, 1651 yılında yayınladığı eserinde devleti, Tevrat'da adı geçen büyük bir su canavarı olan Leviathan'a benzetmiştir. Tek başlı ve birçok gövdesi olan bu mitolojik yaratığın önüne gelen her şeyi yediği varsayılmaktadır. Hobbes'a göre toplum halinde yaşayan insanların, düzen ve güvenlik içinde yaşayabilmeleri için devlet kurumuna gerek vardır. Hobbes, devletin olmadığı bir toplumda insanların birbirlerine baskı ve zulüm yapabileceğinin, güçlülerin güçsüzleri ezeceğinin ve adaletin olmayacağını üzerinde durmuştur. Düşünür devleti, insanların çıkarlarına uygun olduğu için kendi rızaları ile oluşturdukları bir kurum olarak ele almıştır. Diğer bir deyişle devlet, toplumun iradesi ve sözleşmesi sonucunda doğmuştur¹.

XVII. yüzyılın ortalarına doğru, İngiliz Kralı I. Charles devlete söz geçiremez bir hale gelmiştir. Yetkileri elinde bulunduran parlamento ise, 1642 yılında silahlı kuvvetleri yanına alarak kralı devirmiştir. Hobbes, devlete karşı gelmenin toplum düzenini bozacağına inanmıştır. Devlete boyun eğmek açısından bütün kurumları bir tutmuş, hatta kilisenin de devlete bağlanması gerekliliğine inanmıştır. Düşünür, güçlü ve mutlak bir devlet otoritesinden yana olmuştur.

Hobbes, devletin ortaya çıkışını insanların doğaya karşı birleşerek bir sözleşme üzerinde anlaşmalarına bağlamıştır. İnsanların toplum haline gelmeden önce doğal koşullarda yaşadıklarını ve birbirleri ile savaşırken doğaya karşı verdikleri ortak mücadelenin farkına vararak, bu asgari müşterek üzerinde anlaşıp toplum haline geldiklerini iddia etmiştir. Hobbes bu anlaşmayı, hırsızlık, cinayet veya yaşamı bir anarşi haline

¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Coşkun Can AKTAN, "Leviathan: İnsan Haklarının Koruyucusu mu, Yoksa İhlalcisi mi?", **Yeni Türkiye**, Yıl: 4, S: 21, Mayıs-Haziran 1998. ss. 499-502.

getiren diğer şiddet olayları gibi, anarşi içinde bir yaşamın belirsizliklerinden sakınmak üzere bir uzlaşma olarak görmüştür¹.

Düşünür, yalnız toplumu değil, bütün egemenliklerin kuruluşunu, kökünü sözleşmeye bağlamak istemiştir. Seçilen yönetim biçimi ne olursa olsun, devlet ve iktidar yurttaşlar arası bir sözleşmeye dayanmaktadır. Bu sözleşmeyle, kendi haklarından vazgeçen insanlar iktidarı bir kişiye ya da bir kurula aktarırlar. Ne var ki, yurttaşlarının seçmesiyle iş başına gelen egemene bu seçim yeni bir iktidar katmaz. Tek değişiklik, diğer kişilerin kendi aralarında bir anlaşmaya varıp ona karşı gelmemeye söz vermeleridir. Ancak, egemenin de, öteki kişiler gibi bir takım doğal hakları vardır ve kendisi sözleşmeye katılmadığı için, doğal haklarını en ufak bir direnmeyle karşılaşmadan dilediği gibi kullanabilecektir².

Hobbes salt iktidarı savunmuş ve kuvvetler ayrılığına karşı çıkmıştır. Kralın iradesinin halkın iradesi ile aynı yönde olduğunu varsayarak, kralın her zaman halk için çalışacağını söylemiştir. Ancak, düşünürün mutlakiyetçiliği kendi dönemine kadar gelen mutlakiyetçi anlayışın dışındadır. Kralı hiç bir zaman hristiyanlık ile bağdaştırmamıştır. Doğal yaşamdan toplu yaşama bir sözleşme ile geçildiğinin üzerinde ısrarla durması, Hobbes'dan etkilenerek ondan sonra gelenlerin anayasal yaklaşımlarının güçlenmesine neden olmuştur.

3. John Locke (1632-1704)

Çağın diğer düşünürleri gibi Locke da toplumun kökünü bulmak için, doğal yaşam ve sözleşme fikirlerinden hareket etmiştir. Ancak düşünürün savunduğu doğal yaşam dönemi Hobbes'unkinden oldukça farklıdır. İnsanların ilkel bir şekilde değil, herhangi bir müdahaleye maruz

¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Dennis C. MUELLER, "Constitutional Rights", **The Journal of Law, Economics and Organization**, 7/2, 1991, ss. 313-333; **Public Choice II**, Cambridge (Mass.): Cambridge University Press, 1991.

² AKIN, a.g.e., ss. 108-109.

kalmadan akıl ve mantık kuralları çerçevesinde yaşadıkları bir doğal ortamın varlığından söz etmiştir. Bu doğal ortamda yaşayan özgür insanlar, birbirlerinin haklarına saygı duymayı öğrenmişlerdir. Bütün insanlara tanınmış iki hakkın varlığından bahsetmiştir. Bunlar varlığını sürdürme hakkı ve doğal yasalara karşı geleni cezalandırma hakkıdır.

Locke döneminde, Kral II. Charles'ın parlamentonun onayını almadan vergi getirmek istemesi üzerine gerçekleşen 1688 İngiliz Devrimi, halkın bu vergileme işlemini kendi özgürlüğüne ve mülkiyet haklarına bir saldırı olarak kabul etmesinden kaynaklanmıştır. Locke, toprağı insana tanrının bir bağışı gibi görmüş ve dolayısıyla mülkiyet hakkını kutsal saymıştır. Kişilerin mülkiyet haklarının sınırını ise diğer kişilerin mülkiyet haklarının varlığı ile sınırlamıştır.

Siyasal toplumun kurulması, insanların kendi cezalandırma haklarını üstün bir kuvvete aktarmalarıyla başlamaktadır. Doğal yaşamda, yargılama yetkisi herkesindir; siyasal toplumda ise bu hak yalnız yargıçlara tanınır¹. Düşünür bu görüşleriyle hukuk devletini işaret etmektedir.

Düşünüre göre, her insan iki hakka sahip olarak dünyaya gelir. Birincisi, başka insanların üzerinde hiçbir gücün söz konusu olamayacağı özgürlük hakkı; ikincisi ise mülkiyet hakkıdır. İnsanın doğal özgürlüğü, insanın ya da insanlardan oluşan bir yasama organının veya herhangi bir üst otoritenin egemenliği altına girmeksizin yeryüzünde özgür olması demektir. İnsanın doğal özgürlüğü sadece doğal hukukun egemen olması anlamına gelmektedir. İnsanın toplum yaşamında özgür olması demek, sözleşme dışında oluşturulmuş hiçbir yasama gücünün egemenliği altına girmemesi demektir².

¹ AKIN, a.g.e. s. 133.

² AKTAN, a.g.e.

Doğal yaşamdan toplumsal yaşama geçişi bir sözleşme ile açıklamaya çalışan Locke, bu anlaşma için genel arzunun zorunlu olduğunu söylemiştir. İnsanın belli bir devlete bağlanması ve onun yasalarına uymasının ancak kişinin özgür olması halinde gerçekleşebileceğini ifade etmiştir. Doğal yaşamdan toplumsal yaşama geçen insanlar, siyasal bir sistemi tercih etme durumundadırlar. Bu siyasal sistem içinde ise yine insanlar tarafından yasalar yapılmaya başlanılır. Locke, yasama organına getirilebilecek tek sınır olarak, insanoğlunun doğal hakları ve bu haklar arasında topluma aktarılmamış olanları yasamanın yetki alanının dışında tutmuştur. Düşünüre göre, haklarına müdahale edilen kişilerin direnme ve karşı koyma hakları vardır.

Halkın direnme, karşı koyma hakkını savunması, Locke'un düşünce düzenine sıkı sıkıya bağlıdır. Yasama gücünü elinde tutan kim olursa olsun, toplumu barışa, güvenliğe, birliğe ulaştırma görevini yerine getiremezse, amaca aykırı davranmış, toplu yaşamayı baltalamış olur. Öte yandan, yasama yetkisini halktan almayan bir, ya da birçok kimse, halkın istememesine rağmen yasalar yapmaya kalkışırsa, halk bu yasalara uymakla yükümlü tutulamaz. Hukukun üstünlüğünü kabul eden düşünür, hukuk sisteminin yozlaşması sonucunda yönetim biçiminin de yozlaşacağını ve tiranlığa dönüşeceğini söylemiştir¹. Yetkisiz ellerden çıkan yasalar karşısında uyruklu niteliğinden sıyrılır, baskıya, zora karşı koymakta hür olur, dolayısıyla da kendine yeni yasama organı kurar. Yürütme organı da, eldeki yasaları uygulamak istemez, ya da kendi çıkarını gözeterek uygulamaya yeltenirse, görevinden ayrılmış, kendi başına buyruk bir yönetim getirmeye kalkışmış sayılır. Bu da, halka ayaklanma hakkı verir².

¹ Düşünürün diğer söylemleri için bkz. AKTAN, a.g.e.

² AKIN, a.g.e., s. 139.

E. Fransa’da Devlet Anlayışının Gelişimi

Fransa, orta çağ boyunca sınıfsal farklılıkların en keskin yaşandığı ülkelerden biri olmuştur. Yönetimi elinde bulunduran soylular, rahipler ile soylular için üreten çiftçiler ve soyluları koruyan askerlerden oluşan halk toplumsal sınıfları oluşturmuştur.

Fransız filozofları da doğal yaşamdan toplumsal yaşama geçiş sürecini incelemişlerdir. Rousseau, toplumsal sözleşme modeli ile bu süreç üzerindeki görüşleri olgunlaştırmıştır. Montesquieu, demokrasi üzerine yoğunlaştırdığı görüşleri ile gelecekteki Fransız Devrimi’ne öncülük etmiştir. Ancak, İngiltere ve Kuzey Amerika’da yaşanan özgürlük mücadelesi Fransız filozofları fazlasıyla etkilemiştir. Özellikle Tocqueville’in, Kuzey Amerika’da yaptığı incelemeler sonucunda buradaki özgürlük anlayışından ne kadar etkilendiğini yaptığı çalışmalarında görmek mümkündür.

1789 Devrimi ile Fransız halkı kendi temsilcilerini seçip ulusal bir meclis oluşturmuş ve “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi” ni krala kabul ettirmiştir. Ancak, bu tarihe kadar Fransa’da mutlak krallık yönetimi son derece baskıcı bir şekilde hüküm sürmüştür. Kral, iktidarını kimse ile paylaşmadan ve kendi üzerinde bir güç görmeden mutlak otorite olmuştur. 1789 Devrimi, Fransa’da anayasal devlet anlayışının kurumsallaşması açısından bir dönüm noktası olmuştur.

1. Jean Bodin (1530-1596)

Düşünüre göre, iyi yönetilen bir aile, küçük ölçekli bir devlettir. Aile devletten önce ortaya çıkmıştır. Bodin, evin yönetimi ile devlet yönetimi ve aile reisi ile devlet başkanının görevleri arasında benzerlikler bulunduğunu söylemiştir. Ancak, aile reisinin yetkisi doğal iken, devlet başkanının yetkisi bir seçim sonucu kendisine verilmiştir. Aile içinde boyun eğmeyi, buyruk almayı öğrenen bir çocuk, büyüdüğü zaman bir

vatandaş olarak, devletin yasalarına ve başkalarına saygı göstermekte güçlük çekmez. Ailesine başkaldıran, zamanla devlete ya da babasına başkaldıran ileride krala da başkaldıracaktır.

Egemenlik kavramı devletin kuruluşundaki en önemli husustur. Egemenlik bölünmez, salt ve süreklidir. Egemenliğin belirtisi, yönetilenlere danışmadan yasama yetkisini kullanmak, bir üstün, bir eşitin, bir altın rızasını almadan, toplu olarak, ya da teker teker yurttaşların hukukunu belirtmektir. Kralın özgürlüğü, kendi yaptığı yasalarla bile sınırlanamaz. Bunlara ister uyar, ister uymaz. Üstelik eski zamanlardan bu yana süregelen en sağlam, en köklü gelenekleri bir fermanla değiştirebilir de, bu geleneklerin yasalardan daha ağır basmaları, yasaları zorlamaları düşünülemez¹.

Bodin, insanlar arasında eşitlik olmadığı için eşitliğe dayanan bir yönetim biçimi olamayacağını savunmuş ve demokrasiyi eleştirmiştir. Demokraside özgürlüğün sağlanamayacağını söylemiştir. Özellikle halkın bilgisizliğinden dolayı, halk yönetimini erdemden yoksun olarak kabul etmiştir. Aristokrasiyi de, aristokratların kendi aralarında uzlaşamayacakları endişesi ile reddetmektedir. Üç yönetim biçimi içinde en az sakıncalı bulunduğu krallık ise, ona göre en doğru tercihtir. Kral, devlet işlerini yürütürken hem demokrasinin, hem de aristokrasinin ilkelerinden yararlanabilecektir. Mutlak krallığı savunan düşünür, tiraniye ise kesinlikle karşı çıkmıştır. Tirani yönetimi doğal hukuka aykırı bulmuş ve tiranlığın insanı köleleştireceğini söylemiştir. Tiraniye yol açmamak için kral, doğal yasaları uygulamak zorundadır.

2. Jacques - Benigne Boussuet (1627-1704)

Düşünür, insanların bir arada ve bir yönetim altında doğal düzende yaşadıklarını kabul etmektedir. Toplu yaşamayı ise insanın doğal bir

¹ AKIN, a.g.e., s. 95.

talebi olarak görmüştür. Doğal yaşam döneminde insanların bir kargaşa ortamında olduğunu varsayarak, bu ortamdan kurtulmak için insanların bir araya gelerek kendi haklarından caymalarını ve bu haklarını daha üstün bir kudrete aktarmaları gerektiğini öne sürmüştür. İşte egemenliği bu üstün kudrette gören düşünür, halkın egemenliğine karşı çıkmıştır. İnsanlar arasında barışı, birliği sağlayacak bir iktidarın kurulmasını isteyen Tanrının kendisi olduğuna göre, egemenliği de tanrıda görmüştür.

Yönetim biçimlerini krallık, aristokrasi ve demokrasi olarak üçe ayıran Bousset, her ne kadar krallığı savunmuş olsa da, diğer yönetim biçimlerinin de üstün yönleri olduğunu kabul etmektedir. Ancak krallığın öteki yönetim biçimlerine üstünlüğü en çok alışılagelen, en eski ve en köklü yönetim biçimi olmasıdır.

3. Montesquieu (1689-1755)

Düşünür, doğal yaşamdan toplu yaşama bir sözleşme çerçevesinde geçildiği görüşüne katılmakla birlikte, bu sözleşmenin insanlar arasında yapılmış olduğunu ve dolayısıyla toplumsal nitelikteki bütün kurumların tanrısal olmaktan çok insanların eseri olduğunu kabul etmiştir.

Yönetim biçimlerini krallık, zorbalık ve cumhuriyet olarak üçe ayıran Montesquieu'ya göre krallık; bir tek kişinin yasalarla sürdürdüğü yönetim şeklini, zorbalık ise; kural tanımadan keyfine göre yönetimini ifade etmektedir.

Cumhuriyet yönetiminde, egemenlik toplumun bütünündeysen demokrasi kurulmuş demektir. Bir azınlığın elindeyse aristokrasi mevcuttur. Demokraside halk hem yöneten, hem de yönetilen durumundadır. Halkın egemenliği, halkın seçimlerde oy kullanması, kendi isteğini belirtmesidir. Bundan dolayı, seçmenlik yetkisini, seçim düzenini, oy kullanmayı tanımlayan yasalar, demokrasinin temel yasalarıdır. Egemenliği elinde bulunduran halkın, devlet işlerine toptan

katılması, iyi bir sonuç vermeyeceğine, büyük bir kargaşaya yol açacağına göre, toplumun kendine temsilciler seçmesi gerekecektir. Bir kral tek başına iş görebilir ama kurulsuz, senatosuz bir halkın elinden hiç bir şey gelmez. Ne var ki, halkın kendi temsilcilerine güvenmesi, yani onları doğrudan doğruya seçmesi şarttır¹.

Cumhuriyet düzeninin ikinci biçimi olan aristokraside, devletin yetkileri bir azınlığın elindedir. Yasaları yapan da, yürüten de çoğu soylulardan meydana gelen bu azınlıktır. Aristokrasi yönetimi, demokrasiye yaklaştığı ölçüde yücelir, krallığa kaydığı ölçüde soysuzlaşır. Bu gibi sakıncaları gidermek için, iş başında bulunan soylu aileler halkla birlik olmaya halkla kaynaşmaya bakmalıdırlar. Halkı köleleştiren aristokrasi yönetim biçimlerinin en kötüsüdür².

Montesquieu'ya göre güç, gücü kontrol etmelidir. Her gücü kendi sınırları içinde tutabilecek düzenleyici bir güce gerek vardır. Düşünür, iktidarın sınırlandırılmasını yine başka bir iktidarın varlığı ile mümkün görmüştür. Güçler ayrılığı olarak bilinen yasama, yürütme ve yargı güçlerinin birbirinden bağımsız olması gereği üzerinde duran düşünür, bu hususu özgürlüklerin teminatı olarak kabul etmiştir.

Yasama iktidarının, yapacağı baskı yasalarını yine kendisinin baskı yaparak uygulaması halinde o beldede özgürlüğün kalmayacağını söylemiştir. Ona göre yasama yargı ile birleşmişse, kişinin ne canı ne de özgürlüğü güvencededir, çünkü yargıç aynı zamanda yasa koyucudur ve keyfince karar verebilir; yargıç yürütme iktidarına sahipse, zorba bir yargıçtır.

Yasama organını oluşturacak kişilerin ise, çeşitli bölgelerden ve o bölgelerde yaşayanlarca seçilmesini önermiştir. Çünkü herkes kendi

¹ AKIN, a.g.e., s. 144.

² AKIN, a.g.e., ss. 144-145.

bölgesinin sorunlarını ve bölgesindeki insanların taleplerini daha iyi bilmektedir. Montesquieu, seçim sistemine bölge esasını getiren ilk düşündürdür.

4. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)

Düşünür, yönetim biçimlerini demokrasi, aristokrasi ve krallık olarak üçe ayırmıştır. Ancak, bu ayırımında, hükümete katılanların sayısal yapısının altı çizilmiştir. Buna göre, egemen güç yönetme görevini bütün halka, ya da halkın çoğunluğuna bırakmışsa buna demokrasi denilecektir. Yönetime katılanların sayısı, katılmayanlardan az ise o zaman aristokratik bir yapı mevcuttur. Krallıkta ise, egemenlik bütün yetkileri ile birlikte tek bir kişide toplanmıştır. Rousseau, demokrasinin tanımını yaparken, Thomas Hobbes'un mutlakçılığıyla Pufendorf ve John Locke'un doğal hukuk görüşlerini birleştirmiştir¹.

Düşünür, insanların toplumsal yaşama geçmeden önce bir doğal yaşam ortamında bulunduklarını kabul eden filozoflarla aynı görüşü paylaşmaktadır. Rousseau'nun doğal yaşam ortamı, Hobbes'un sözünü ettiği savaş ortamından çok, insanların kendince mutlu olduğu bir ortamdır. Bu ortamda insanlar mutlu olduklarına göre, toplumsal evrim tesadüfe bağlı olarak gelişmiş ve insanları her aşamada daha mutsuz etmiştir. İnsanlar kendi emekleri ile elde edebileceklerinden daha fazlasını toplum halinde yaşayarak elde etmişlerdir. En iyi yönetim ise bu düzeni sağlayan yönetimdir. Ancak, her iyi yönetim zamanla yozlaşıp bozulacaktır. Siyasal düzen, insanoğlu gibi doğar ve süresi geldiğinde ölür. Toplamların ömrünün uzun olması örgütlerin sağlam olmasına ve yasama gücünün üstünlüğüne bağlıdır.

¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Robert GRANT, **The Social Contract and Human Rights**, <www.humanistsofufah.org/archive/discjun00.html>, 22.05.2001.

Parlamentar sistemi eleştiren düşünür, “İngilizler özgür olduklarını düşünüyorlar; buna inanmak büyük bir hata ve yanılgıdır; insanlar sadece parlamento üyelerinin seçiminde özgürdürler; seçim tamamlanır tamamlanmaz insanlar köle durumuna düşerler¹” şeklinde bir ifade ile parlamenter sistemlerin de yozlaşmakta olduğunu savunmuştur.

Rousseau, özgürlüğün her ortamda olamayacağını iddia etmiştir. Devlet büyüdükçe özgürlüğün aynı oranda küçüleceğini söylemiştir. Özgürlüğün teminatı olması nedeniyle, toplumsal yaşamın varlığını en önemli koşul olarak kabul etmektedir. Toplumsal yaşamda da insanlar, kendi başlarına kazandıklarının daha fazlasını kazandıkları ölçüde mutlu olacaklardır. Düşünür, bu görüşünü vergi politikasıyla açıklamaya çalışmıştır. Buna göre;

“Bir hükümet içinde genel giderler kaynakları ne kadar aşarsa, yurttaşların yükü de o kadar ağırlaşır. Bu yükü ölçerken, kişilerin ödedikleri vergilerin tutarından çok hangi ellere gittiklerini göz önünde bulundurmalıdır. Vergi olarak ödenen bir para, kısa zamanda gene mükellefin eline dönüyorsa, yük ağır sayılmaz. Buna karşılık, çıktığı ele dönemeyen, mükellefin yararına harcanmayan bir vergi, ne denli hafif olursa olsun, yurttaşa ağır gelir. Sürekli olarak ufak vergiler ödeyen bir kimse, karşılığında bir şey kazanmazsa, günün birinde elde avuçta bir şey kalmadığını görür..... Bir kere, vergilerin ağırlığı, halk ile yönetim arasındaki mesafeyle doğrudan doğruya orantılıdır. Bundan ötürü, en hafif verginin demokrasilerde ödendiğini görürüz. Aristokraside bu yük daha ağırlaşır, krallıkta ise dayanılmaz bir hal alır. Şu halde, krallık

¹ AKTAN, a.g.e.

zengin ulusların, aristokrasi orta hallilerin, demokrasi de küçük ve yoksul toplumların yönetimi olmalıdır.”¹

5. Emmanuel Sieyes (1746-1836)

Sieyes, antik çağdan bu yana anayasaların yapısı üzerinde en çok duran, bu yapıyı en iyi belirten, başlı başına bir sanat haline getiren yazardır. Politik düşüncesini “ulusların mutluluğunu artırma ve sağlama sanatı” şeklinde tanımlamıştır.

Sieyes’e göre, siyasal toplumun kurulmasında üç dönem vardır. İlk dönemde, kendi aralarında birleşmek isteyen, çok ya da az sayıda ayrı ayrı kişiler mevcuttur. Birleşmeyi istemek, bir ulusun ortaya çıkması için yeterlidir, yani birleşme, kişisel iradelerin anlaşmasıyla olur. Her iktidarın kaynağı budur. İkinci dönemde, kişisel iradelerin yerini ortak irade alır. Kendi aralarında birleşen kişiler, kamunun ihtiyaçlarını belirlemek, bunları karşılamanın yolunu bulmak için, yani kısacası, bir araya gelmenin amaçlarını gerçekleştirmek için birbirlerine danışırlar. İktidar artık kişisel iradelerin değil, kamunundur. Topluluk, yaşayabilmek, çözülmekten kurtulmak için bu ortak iradeye bağlanır. Bu irade dışında toplumun herhangi bir hakkı olamaz. Üçüncü dönem, topluluğu kuran kişilerin çokluğundan, ortak iradenin işlemesine doğrudan doğruya katılamayacak kadar yaygın bulunmalarından doğar. Ortak iradenin bir bölümü toplumun içindeki bir kaç temsilciye aktarılır. Bu durumda toplumu yürüten, ikinci dönemde olduğu gibi, doğrudan doğruya ortak iradenin kendisi değil, temsili bir ortak iradedir. Toplum, yönetimi temsilcilere vermekle kendi iradesini, kendi isteme gücünü elden çıkarmış sayılmaz. İnsanlar, bir araya gelmekle bu hakkı almışlardır zaten. Halk sahip olduğu iradenin yürütülmesi hakkını temsilcilere

¹ Jean-Jacques ROUSSEAU, **Toplum Anlaşması**, Kısım III, Bölüm VIII, Çeviren: Vedat Günyal, Ankara 1946, ss. 113-122.

aktarmaktadır. Bu aktarmanın ölçüsü ise düzeni sağlamaya yetecek kadar bir gücü ifade etmektedir. Temsilciler, kendilerinin değil, bir başkasının hakkını kullandıklarının bilincinde olmalıdırlar. O zaman, kendilerine emanet edilen iktidarın sınırlarını aşmaya yetkili olmadıklarını anlayacaklardır¹.

6. Alexis De Tocqueville (1805-1859)

Ünlü Fransız hukukçu ve yargıç Alexis De Tocqueville, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaptığı araştırmalarının sonuçlarını “Amerika’da Demokrasi” adlı iki ciltlik eserinde toplamıştır. İlk ciltte Amerikan demokrasisinin nasıl bir gelişim gösterdiği ve ikinci ciltte ise Amerikan vatandaşları arasındaki eşitlik üzerinde durmuştur.

Tocqueville’e göre, nedenleri ne olursa olsun, Amerikan toplumunun bütün vatandaşları hoşnut kılacak bir eşitliğe vardığı bir gerçektir. Yurttaşların güçleri ile olanakları arasında tam bir dengeye ulaşılmıştır. Böyle bir eşitliğe tarihin hiçbir döneminde rastlanılmamıştır. Tocqueville, eşitliği özgürlükten üstün tutmuştur. Eşitlik karşısında özgürlüğün yok olacağını değil, tersine, eşitlik düşüncesinin özgür kurumların kendiliğinden ortaya çıkmasına yol açtığını söylemiştir².

Amerika’daki federasyon şeklinin demokrasinin yerleşmesini sağladığını düşünen Tocqueville, yargı organının kendine özgü yapısını da değerlendirmiştir. Yargı bağımsızlığının, hem yönetimi yasalara uymaya zorladığını, hem de çoğunluğun baskısına karşı bir denge unsuru olduğunu söylemiştir. Amerika’da din, özgürlük ve ticaret ruhunun bileşiminden oluşan bir toplumun bulunduğunu ve hiçbir gücün toplumun üstünde olmadığını görmüştür.

¹ AKIN, a.g.e., ss. 176-177.

² AKIN, a.g.e., s. 187.

Tocqueville, Marx ve ondan sonra gelenler gibi devletleri sosyalist ve kapitalist olarak ikiye ayırmak yerine, uygarlıkları kıyaslayarak devletlerin belli bir gelişim sürecinden geçtiğini ifade etmiştir. Avrupa’da da, Amerika’daki gibi olmasa bile, demokrasiye doğru bir yöneliş olduğunu, her türlü ayırmacılığın zamanla kalkacağını, sanayi ve ticaretin galip gelerek kişiler arasındaki eşitliğin yakın gelecekte sağlanacağını ve bunun bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir. Demokratik bir ortamda özgür kurumların mevcut olacağını ve bu kurumlardaki kişilerin kendi sorunlarının yanı sıra, kamusal konularla da daha yakından ilgilenebileceklerini söylemiştir.

Düşünür, demokrasiyi belli bir yönetim biçimi olarak kabul etmemiş, bunu bir toplumun tutumu olarak tanımlamıştır. Demokrasiye gidişi ise kaçınılmaz olarak görmüştür. Demokrasi, krallık ve demokrasi hükümeti kavramlarını birbirinden ayırmış ve bu ayırmada ölçüt olarak yönetime katılanların sayısını kullanmıştır. Ancak, burada siyasal özgürlüklerin de altını çizmiş ve siyasal özgürlüklerin olmadığı hiçbir hükümetin demokrasi hükümeti olarak adlandırılmayacağını ifade etmiştir.

F. Modern Devletlerin Doğuşu

İlk çağda dünyanın büyük bir bölümünü egemenliği altında bulunduran Roma İmparatorluğu, geniş coğrafyası üzerindeki siyasi dinamizmini, iktisadi ve sosyal kurumlarını yenileyemediği için karşılaşılan iktisadi ve siyasi sorunları çözümleyememiştir. İmparatorluk içinde gelir dağılımında aşırı dengesizlik zamanla arttığı için kırsal yörelerde latifundiya denilen büyük çiftlikler çok sayıda köle çalıştırdığından artan iktisadi güçlerini siyasi güce dönüştürmeye çalışmışlardır. Vergilerini yeterince ödeyemeyen bu büyük çiftlik

sahipleri, zamanla merkezi otoriteye başkaldırmışlardır. Zayıflayan imparatorluk dış saldırılara karşı kendini koruyamaz hale gelmiştir¹.

Orta çağdan itibaren devlet anlayışındaki dönüşüm ile iktisadi ve mali sistemin gelişiminde önemli olan iki süreç mevcuttur. Avrupa kıtasında feodalite ortadan kalkarken, büyük kentler ortaya çıkmış ve bu kentler arasındaki ticari ilişkiler giderek yoğunlaşmıştır. Büyük kentlerin ortaya çıkması devlet anlayışını değiştirirken, kentler arasında ticaret yapan tüccarların ülke yönetimlerindeki etkinliği artmıştır.

1. Avrupa’da Büyük Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Feodaliteden Ulus Devlete Geçiş

Roma İmparatorluğu’nun önce ikiye bölünmesi ve sonra Batı Roma’nın yıkılması, Avrupa’da bir merkezi idare boşluğunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu boşluğu, toprak mülkiyetine dayalı bir güce sahip olan ve krala sınırlı ölçüde bağlı bulunan feodal yönetim doldurmuştur.

Avrupa’da XI. yüzyıldan itibaren hızlanan haclı seferleri doğu ile batı arasındaki ilişkileri güçlendirmiş ve ticareti geliştirmiştir. Bu gelişime paralel olarak, ticaret yollarının üzerinde yer alan ve feodalitenin merkezi konumundaki “Şato” nun dışında yeni yönetim merkezleri olan kentler ortaya çıkmıştır. Kentlerde ticaretle zenginleşen ve feodal sistemin sınırlayıcı kurallarına karşı çıkacak olan burjuva sınıfının doğuşu, orta çağın ekonomik ve siyasi yapısını tümünden değiştirmiştir. Toprak aristokrasisi ile köylü ve serfler arasında yer alan burjuva sınıfı, bütün toplumsal gelişmeleri kendi isteği doğrultusunda yönlendirmeyi başarabilmiştir.

¹ Alâeddin ŞENEL, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 498, Ankara 1982, s. 273.

Haçlı seferleri ile Norman istilaları, özellikle Batı Avrupa’da feodalitenin yıkılarak güçlü merkezi otoritelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ayrıca, kentleşmenin hızlanması ve sınai gelişim ile birlikte toplumsal yaşamdaki dönüşüm, toplumsal taleplerin de gelişmesine neden olmuştur. İnsanların birbirleri ile olan ilişkileri çeşitlendikçe, bu ilişkilere bağlı olan toplumsal ihtiyaçları da çeşitlenmiştir. Söz konusu ihtiyaçlar ile birlikte ekonomik ve teknik gelişmeler merkezi otoritenin gücünü artırırken, kralın yetkilerinin sınırlandırılmasına yönelik başkaldırıları da bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır.

Geniş alanlar üzerine otoritelerini yayabilen hükümdarlarca yönetilen ulus devletlerin ortaya çıkışı, modern çağın başlangıcının en önemli siyasal gelişmesi olarak kabul edilmektedir. Orta çağın evrenselciliği batı hristiyanlığındaki reform hareketleriyle güç kaybetmiş ve kutsal Roma-Germen imparatorluğu yüzlerce devletçik üzerindeki denetimini kaybetmeye başlamıştır. Ayrıca, orta çağın yerel partikülerizmi, feodal baronların ve kentlerin ellerinde olan iktidarı ellerinde toplamak için sarf ettiği inatçı ve zorlayıcı gayretle gerilemiştir. Bu olgu İngiltere, Fransa, İspanya, Portekiz ve daha sonra İsveç’te daha da belirgindir. Bazı devletler yabancı bir hükümdardan koparak varlık kazanmışlardır. Örneğin, yedi Hollanda eyaleti İspanya’dan ve Gustavus Vasa’nın İsveç’i Danimarka’dan ayrılarak bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bazen Rusya ve Avusturya’da olduğu gibi savaş, kralların topraklarının genişlemesine yol açmıştır. Bazen de aynı şey evlilik yoluyla kansız bir şekilde sağlanmıştır. İngiltere ile İskoçya arasında 1707’de tam ve sürekli bir birlik bu şekilde kurulmuştur. Yalnızca İtalya ve Almanya bu sürecin dışında kalmış ve XIX. yüzyılın ortalarına kadar birçok siyasal birime bölünmüş olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Bunların dışında, Avrupa’nın her yerinde yönetim ulusal ve merkezi hükümetlerin denetimine geçmiştir. Bu ülkelerin hepsinde bir ulusal yasa koyucu, bir memurlar grubu, yerel adalet dağıtıcılarını

bastırabilecek mahkemeler, profesyonel askerlerden oluşan bir ordu ve oldukça büyük bir hazine bulunmaktadır¹.

Ulus devlet genelde otokratik esaslara dayanmaktadır. Hükümdar “uyruklarına” hizmet etmek yerine, onların mutlak efendisi olduğuna inanmıştır. Kendisinin ve etrafındakilerin ihtiyaçlarının karşılanması için kendi tebaasını kullanırken, zaman zaman servetini dilediği gibi harcayabilmiştir. Örneğin, XI. Louis diğer birçok kral gibi ekonomik bir çıkar uğruna asla siyasal bir avantajdan vazgeçmemiştir. İspanya kralı II. Felipe Amerika’daki imparatorluğundan akan servetleri kutsal bir savaşta eritmeye hazır olmuştur. XIV. Louis, Huguenot’ları yok ederken, halkının en becerikli ve çalışkan kesimini ortadan kaldıracak gerçeğine rağmen, bu tavrından vazgeçmemiştir².

2. Tüccarların Güçlenmesi ve Sanayi Devrimi

XV. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa ülkelerinde bir iktisadi sistem olarak şekillenen merkantilizm, ekonomide tüccarların ağırlıklı bir rol üstlenmeleri esasını benimsemişti. Ticari kapitalizm olarak da adlandırılan merkantilizm dönemlerinde, altın ve gümüş servetin kaynağı olarak kabul edilmiştir. İthalatı sınırlandırarak ihracatı olabildiğince artırmayı öngören merkantilist hedefler daha çok milliyetçi ve devletçi ekonomik politikaları beraberinde getirmiştir.

İspanya, Fransa, İngiltere ve Almanya’da merkantilist felsefe doğrultusunda yapılan bazı yasal düzenlemeler ticaret yapan orta sınıfı teşvik ederken, bu sınıfa mal sağlamak durumunda olan üretici kesimin de gelişmesine ortam hazırlamıştır.

¹ Herbert HEATON, *Avrupa İktisat Tarihi - İlkçağdan Sanayi Devrimine*, Çeviren: Mehmet Ali KILIÇBAY, İmge Kitabevi Yayınları: 113, Ankara 1995, ss. 201-202.

² Daha geniş bilgi için bkz. HEATON, a.g.e., s. 202.

İspanya’da metalist ya da külçeci merkantilizm akımı söz konusu iken Fransa’da merkantilizm daha sınai bir nitelik taşımaktadır. İspanyollar kıymetli madenleri kendi topraklarına taşımayı önemsemişlerdir. Fransızlar ise yurtiçi üretimi uyararak ihracatı artırmayı ve bu şekilde bir dış fazla sağlamayı ulusal hedef olarak benimsemişlerdir. İngilizler ise ticari merkantilizmi ekonomik politikalarına uyarlamışlar ve olabildiğince daha fazla üretip, dışa daha fazla ihraç etmeyi hedeflemişlerdir.

İngiltere’de halkın güvenini sağlamak amacıyla paranın ayarı ile oynanmamış ve sağlam para politikası uygulanmıştır. Bir ada ülkesi olan İngiltere’nin ticaretinin geliştirilmesi ülkenin hammadde ihtiyacının dışarıdan sağlanması, mamul maddelerin ihracatının artırılmasının deniz ulaşımının geliştirilmesine bağlı olduğu fark edilmiş, denizciliğin geliştirilmesine yönelik önlemler alınmıştır. Deniz ticaretinin geliştirilmesi için bazı teşvik tedbirleri uygulanmıştır.

Ancak, sadece Hollanda’da ve daha sonra İngiltere’de ticari orta sınıf devlet yönetimini etkileyebilecek kadar güçlü olabilmiştir¹. Hollanda’nın bağımsızlığı toprak aristokrasisi, tüccarlar ve gemicilerin ortak gayretleriyle kazanılınca, bütün bu gruplar toplumsal yapı içinde önemli bir konuma sahip olmuşlardır.

XVII. yüzyıl Almanya’sında ortaya çıkan ve devlet hazinesinin ve mallarının verimli bir yöntemle nasıl korunacağını ve artırılacağını; hangi kurallarla yönetileceğini belirleyen Alman merkantilizmi ise “Kameralizm” olarak adlandırılmıştır. Kameralizm de milliyetçi, himayeci ve müdahalecidir. Alman merkantilistleri, sanayi ve tarım ayırımı yapmadan ülkede üretilmiş her bir ürünü servet kabul etmişler,

¹ HEATON, a.g.e., s. 202-203.

dışarıdan ithal edilen aynı ürünleri ise bir servet kaybı olarak değerlendirmişlerdir.

Merkantilizm, orta çağlardan klasik liberalizme kadar uzanan dönemin iktisat politikası olarak gelmiştir. Merkantilist çabaların merkezinde devlet bulunmaktadır; devlet, merkantilist iktisat politikasının hem öznesi hem de nesnesi olmuştur¹. Sonuçta, net dış fazla sağlayabilmek için daha fazla üretme arzusu içindeki ülkeler, yeni ve daha ucuz maliyetli üretim teknikleri geliştirmeye başlamışlardır. Üretimde insan gücü yerine makinelerin kullanılmaya başlanması ve daha büyük kapasiteli üretim tesislerinin kurulması ile birlikte sanayi devrimi hız kazanmıştır.

G. Anayasal Devlet ve Parlamentarizm

Modern bir kavram olarak “Anayasa”, Avrupa’da mutlakiyetçiliğin gerilemesi üzerine, devlet gücünün kullanılmasının denetimi için yararlanılabilecek teknikleri ifade eden bir kelime arayışıyla birlikte doğmuştur. Bu teknikleri “anayasa” olarak isimlendirenler Amerikalılar olmuş ve bunu yalnızca “siyasi düzen”i ifade etmek üzere kullanmamışlardır. İnsanlar “anayasa” terimini, bundan daha fazlasını, “siyasi özgürlük”ü kastettiği için kabul edip alkışlamışlardır. Bu terim, insanların özgürlüklerini koruyacak olan belli bir siyasi düzeni ifade etmekte; devlete sadece “biçim verilmesi”ni değil, devlet faaliyetlerinin “sınırlanması”nı da vurgulamaktaydı².

Bu anlamda anayasal devlet, aynı zamanda sınırlı devlet olarak da kabul edilebilir. XVII. yüzyıldan itibaren güçlenen “sosyal sözleşme” düşüncesi zamanla pratiğe dönüşmüş ve filozofların lafzi yorumlarında

¹ Daha geniş bilgi için bkz. KÖK, a.g.e., s. 45.

² Mustafa ERDOĞAN, **Anayasacılık, Parlamentarizm, Silahlı Kuvvetler**, Siyasal Kitabevi, 1993, ss. 1-2; orijinal metin: Giovanni SARTORI, “Constitutionalism: A Preliminary Discussion”, **The American Political Science Review**, 1965, s. 860.

yer alan sözleşme “anayasa” haline gelmiştir. Bir arada yaşamaya karar vermiş olan bireylerin, ortak yaşam koşullarını belirlediği bu sözleşmenin en güzel örneği Amerika Birleşik Devletleri Anayasası’dır. Giriş metninin ilk cümlesi “Biz, Birleşik Devletler halkı olarak....”¹ şeklinde düzenlenmiştir. Böylece, Birleşik Devletler halkı ortak yaşamının koşullarını, sınırlarını çizdikleri devlet modeliyle hayata geçirmişlerdir. Fransa ve İngiltere de benzeri “anayasa” kavramını benimsemişlerdir.

Amerika Birleşik Devletleri iç savaşında başlayarak yüzelli yıl içinde aşama aşama yeryüzüne yayılan “bireysel haklar ve özgürlükler” ideali aynı zamanda “Milli Devlet”, “Sosyal Devlet” gibi kavramların yerine “Hukuk Devleti” kavramını ikame etmiştir. İnsanlar, beşeri ilişkiler geliştikçe ve farklılaştıkça adalet taleplerini daha ön plana çıkarır olmuşlardır. Aslında, tarihsel bir bakış açısıyla yaklaşıldığında devlet örgütünün ortaya çıkışı da bu adalet ihtiyacına dayanmaktadır.

1. İngiltere’de Anayasal Devlet Süreci

Kiliseye ve mutlak otorite olan krala karşı toplumsal mücadelenin en yoğun yaşandığı toplumlardan biri olan İngiltere, bireysel özgürlük kavramının da hızla gelişip olgunlaştığı bir coğrafya olmuştur. Mutlakiyet anlayışının meşrutiyete dönüşmesi süreci en belirgin olarak İngiltere’de yaşanmıştır. Toplumun, kralların yetkilerine karşı başkaldırmak suretiyle elde ettiği başarılar aynı zamanda kalıcı bir yönetim anlayışı ve kamu hukuk sisteminin oluşması açısından da büyük önem taşımaktadır. Ekonomik hak ve özgürlüklerin İngiltere’de gösterdiği gelişim süreci, bu ülkeyi liberalizmin beşiği yapmıştır. 1215 tarihli Magna Carta Libertatum ise liberalizmin siyasi yansımalarının en önemli tarihi belgesidir.

¹ Orijinal metni: “We, the people of the United States....” şeklindedir; bkz. **Amerika Birleşik Devletleri Anayasası**, Thomas Legislative Information on the Internet, <<http://lcweb2.loc.gov/const/const.html>>, 25.10.2001.

XIII. yüzyılın başında İngiltere’de, Fransa ile yapılan savaş giderlerinin finansmanı maksadıyla, sürekli olarak vergilemeye yönelik politikalar izlenmiştir. 1215 yılında kral ile baronlar ve din adamları arasında Magna Carta Libertatum¹ (Büyük Özgürlük Fermanı) imzalanmış ve savaştan yenik çıkan kral bu kesimlere bazı ödümler vermek zorunda kalmıştır. Bu ferman, niteliği tartışmalı olmakla birlikte, kralın mutlak iktidarını sınırlandıran ilk anayasal belge özelliğini taşımaktadır². Bu belge ile halk adına hükümdarın mali yetkileri de dahil olmak üzere çeşitli yetkileri kısıtlanmıştır.

Bu Ferman aynı zamanda halkın belli bir kesimi ile kral arasında yapılmış bir sözleşme mahiyeti taşımaktadır. Örneğin, krallık bünyesinde genel bir oylama yapılmadan hiç bir vergi ve yardımın toplanamayacağı esası getirilmiştir. Ayrıca bu onayın hangi koşullarda verilmiş sayılabileceğinin çerçevesi çizilmiştir. Günümüzün koşullarına göre ilkel nitelikli bir “Mali Anayasa” olarak da adlandırabileceğimiz Magna Carta Libertatum, devletin mali yetkilerinin halk tarafından sınırlandırılmasına yönelik bir hareket olarak da tarihteki önemli bir demokrasi mücadelesi şeklinde değerlendirilebilir. Söz konusu Ferman, izleyen yıllarda kralların imza altına alınan hükümleri ihlal etmeleri nedeniyle sık sık tekrarlanmış, ancak çoğu kez mali hükümlere yer verilmemiştir.

XVII. yüzyılın başında, vergilendirme yetkisinin paylaşımı konusunda kral ile parlamento arasında yine sorunlar yaşanmıştır. Kralın, Fransa ile yapılan savaşı bahane ederek, parlamento onayı almadan vergilemeye girişmesi üzerine, parlamento krala sağlanacak yardımları belli koşullara bağlayarak uzlaşma arayışına girmiştir. Bu süreç, parlamento tarafından önerilen ve kral tarafından 1628 yılında kabul

¹ Bu konuda bkz. Nami ÇAĞAN, **Vergilendirme Yetkisi**, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul 1982.

² AKIN, a.g.e., ss. 281-282.

edilen Petition of Rights (Haklar Dilekçesi) ile sonuçlanmıştır. Buna göre kralın, keyfi borçlanmaması ve parlamento onayı olmadan vergi koymaması, parlamentonun onaylamadığı vergileri ödemeyen kişilerin ise hiç bir şekilde kovuşturulmaması esası getirilmiştir.

1641 yılında çıkartılan bir kanun ile savunma gerekçesi ile bile olsa, parlamento onayı olmadan vergi alınamayacağı esasa bağlanmış ve kralın vergileme yetkisi tamamen elinden alınmıştır. 1679 yılında kabul edilen Habeas Corpus Act yasası ile İngiliz vatandaşlarının keyfi olarak tutuklanamayacağı hüküm altına alınmıştır.

1689 yılında ise kralın yetkilerini yeniden düzenleyen Bill Of Rights (Haklar Bildirisi) ilan edilerek, yasama yetkisinin asıl sahibinin Avam Kamarası ve Lordlar Kamarası'ndan oluşan parlamentonun olması esası getirilmiştir. Ayrıca, kralın özel yetkili yargı organı kurma yetkisi elinden alınarak bu yetki de parlamento devredilmiştir.

1701 yılında kabul edilen Act of Settlement ile de kralın parlamento önündeki yetkileri iyice sınırlandırılmıştır. 1713 yılından itibaren ise parlamento mali konularda düzenleme yapılabilmesi için yürütme organının teklif getirmesi esası benimsenmiştir.

İngiltere'de özgürlüklerin ortaya çıkmasında İngiliz halkı doğrudan doğruya büyük bir rol oynamamıştır. Liberal bireyciliğin en önemli kurallarından biri, bireylerin kendilerini yönetecek kuralları kendilerinin ya da temsilcilerinin yapmalarıdır. Oysa İngiltere'de Common Law halk sisteminin bir sonucu değil, geçmiş zamanlardaki örnek olayların birleştirilmesidir. XVIII. yüzyılın sonuna kadar İngiliz yurttaşlarının gerçek anlamda siyasi iktidara katılımı söz konusu değildir. Çünkü genel seçim sistemi bu ülkede XIX. yüzyılın ikinci yarısında kabul

edilmiştir. Özgürlükler yurttaşların çabası olmadan yer etmiş ve varlıklarını sürdürmüşlerdir¹.

2. Amerika Birleşik Devletleri'nde Anayasal Devlet Süreci

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, İngiltere'nin Amerika'da onüç sömürgesi vardı; ancak İngiltere'de uygulanan demokratik ilkeler Amerika'da da geçerliydi. İngiltere'deki Kral, Lordlar Kamarası ve Avam Kamarası'na karşılık sömürgelerde Vali, Konsey ve Temsilciler Meclis'i vardı. Bağımsızlık savaşını doğuran uyuşmazlıkların başladığı 1763 yılına kadar İngiliz Parlamentosu sömürgelerin mali yetkilerine, dış ticaret sınırlandırmaları dışında, büyük ölçüde müdahale etmemişti².

Amerikan bağımsızlık savaşının en önemli nedenlerinden birisi İngiltere'nin Amerika'daki sömürgelerinin vergilendirme yetkisine müdahale etmesi olmuştur. 1763 yılına kadar İngiltere ile Amerika'daki sömürgeler arasında süren uyumlu siyasal ilişkiler, İngiltere'nin sömürge politikasını değiştirmesi ile bozulmuştur. Yedi yıl savaşlarından yeni çıkan İngiltere, krallığın artan savunma harcamalarına sömürgelerin de katılmasını istemiştir. 1763 yılında Virginia Temsilciler Meclisi'nin koyduğu bir vergiyi, İngiltere Kralı III. George'un veto etmesi ile başlayan müdahale süreci giderek daha baskıcı bir hal alınca, 1765 yılında Virginia Temsilciler Meclisi bir bildiri yayınlayarak vergilendirme yetkilerinin kendilerine ait olduğunu bildirmiştir. Giderek savaşa dönüşen bu sürecin sonunda, 4 Temmuz 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirisi (Declaration of Independence) ilan edilmiştir³.

¹ AKIN, a.g.e., s. 287.

² ÇAĞAN, a.g.e., s. 21.

³ Daha geniş bilgi için bkz. ÇAĞAN, a.g.e., ss. 21-23; Thomas Legislative Information on the Internet; **About the Declaration of Independence**, <http://lcweb2.loc.gov/const/abt_declar.html>, 25.10.2001; **The Unanimous Declaration of the Thirteen United States of America**, <<http://lcweb2.loc.gov/const/declar.html>>, 25.10.2001.

İngiltere'ye karşı bağımsızlık savaşı veren onüç Amerikan kolonisinin temsilcileri Philedelphia'da toplanarak, bütün kolonilere bir anayasa yapma çağrısında bulunmuşlardır. Bağımsızlık Bildirisi'nden önce, 12 Haziran 1776 tarihinde Virginia halkının temsilcileri 16 maddelik bir Haklar Bildirisi hazırlamışlardır. George Mason tarafından hazırlanan bu belge ile hak ve özgürlükler tanımlanmış ve bunların nasıl korunacağı hüküm altına alınmıştır. İktidar yetkisinin halk adına halk temsilcilerinde olduğunun altı çizilmiş ve bu temsilcilerin doğrudan halka karşı sorumlu olacağı belirtilmiştir. Siyasi iktidarın amacının toplumun ortak yararını sağlamak olduğu vurgulanarak, bunu sağlayamayan siyasi iktidarların ortadan kaldırılmasının toplumdaki herkesin doğal bir hakkı olduğu ifade olunmuştur. Ayrıca yasama, yürütme ve yargı güçleri birbirinden ayrı tutulmuştur.

Amerika'ya gelip yerleşenler, önceleri son derece güç koşullar altında uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bir yandan doğaya karşı koymak, öte yandan yerli halkı buyrukları altına almak için sadece fiziki kuvvet yeterli değildi. İnsanların buna inanması gerekiyordu. Böyle bir süreci ancak ahlakı bütün, karakterleri sağlam, kendine güveni olan kişiler başarabilirdi. Amerika'ya ilk yerleşenler, yeni kıtaya yayılırken bir yandan akıl almaz güçlükleri yeniyor, öte yandan bu işi Tanrının yardımı ile başardıklarına inanılıyordu. Bu inanış, bağımsızlık ve halk bildirileri ile anayasa kaleme alınırken kendini hep duyurmuştur. Thomas Jefferson tarafından kaleme alınan Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nin başlangıcında şöyle denilmektedir: “Şu gerekçeleri kendiliğinden doğru sayıyoruz: Bütün insanlar eşit yaratılmıştır. Tanrı, her insana kimsenin elinden alamayacağı bir takım haklar bağışlamıştır. Yaşamak, özgürlük, mutluluğu arama bu haklardandır. Yönetimler bu hakların korunması için insanlarca kurulmuştur...”¹

¹ Daha geniş bilgi için bkz. AKIN, a.g.e., s. 288.

Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nde, hak ve özgürlükleri gasp edilen bir toplumun başkaldırması ve kendi egemenliğini sağlayacak bir devlet kurması kişilerin doğal bir hakkı olarak kabul edilmektedir.

Amerikan Anayasası'nda bütün devlet örgütü, adeta iktidara karşı bir güvenlik sistemi biçiminde düzenlenmiştir. Anayasayı hazırlayanlar somut insanı gözden kaçırmamış ve onun değerine inanmışlardır. Amerikan özgürlüğü, yurttaşların bağımsızlığı, eşitliği ve Amerikalı'nın iktidara katılması yönünden önemlidir. Aslında Amerikalı, anayasadan kendini güçlü kılmasını ve eşitliğini sağlayacak bir toplumsal düzenin kurulmasını beklememiştir. Onun özgürlüğü iktidarın kurulmasından önce vardır. Eşit haklar ve eşit koşullar ise, herkese ait olup doğa tarafından verilmiştir. Bu yüzden yurttaş olma niteliği yönetime katılma olanağını ona kendiliğinden vermiştir. Bu niteliği ile özgürlüğüne hiçbir gücün engel olamayacağını bilmektedir¹. Zaten bu insanları Atlantik'in öte yakasına taşıyan, Avrupa'daki baskıcı krallık ve kilise rejimidir. Özgürlükleri kısıtlanan, hakları gasp edilen ve adalet arayışı içindeki insanlar Amerika Birleşik Devletleri'nin kurucuları olmuştur. Yeryüzünde kölelik müessesesini iç savaşla kaldıran tek ulus olan Amerikan ulusunun özgürlük anlayışını bu bakış açısıyla değerlendirmek gerekmektedir.

3. Fransa'da Anayasal Devlet Süreci

J.J. Rousseau, Montesquieu, Voltaire gibi “aydınlık felsefe”yi temsil eden düşünürlerin etkisi ile Fransa'da bir özgürlük düşüncesi doğmuş ve büyük gelişme göstermiştir. 1789 Devrimi ile birlikte Kurucu Meclis tarafından kabul edilen “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi”, bu alandaki ilk yazılı belge olmamakla birlikte, geleceği etkilemesi açısından son derece önemlidir. Kurucu Meclis sadece kendi dönemi için değil,

¹ AKIN, a.g.e., s. 291.

bütün çağlar için yürürlükte kalabilecek köklü kurallar tanıyıp bunları açıklamak istemiştir. Bildirinin etkili olmasını sağlayan da bu evrensel yapısı olmuştur¹.

İnsanı, doğal yapısıyla ve yurttaşlık haliyle iki ayrı şekilde elen alan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, insanın doğal haklarını yurttaşlıktan ayırması itibarıyla önem taşımaktadır. İnsanlık onuru, özgürlük, mülkiyet, güvenlik, baskıya karşı direnme gibi kavramların bütün toplumlardaki insanların doğal hakları olduğu vurgulanmıştır. Doğal haklar herhangi bir otorite tarafından insanlara verilmiş değildir. Siyasi iktidarlar insanların bu haklarını tanımak, saygı göstermek ve korumak zorundadır. Ancak Bildiri, bu hakların güvenlik altına alınması ile ilgili bir hüküm içermemektedir. Sayılan hakların ve Bildiri’de söz edilmeyen diğer bazı hakların güvence altına alınması 3 Eylül 1791 tarihli anayasa ile gerçekleştirilmiştir.

Fransız hukukunda özgürlüklerin açıklanması İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile yapılmış iken, bu özgürlüklerin güvence altına alınması daha sonra yapılan anayasalar ile gerçekleştirilmiştir. Fransa’da hazırlanan bütün anayasalarda söz konusu Bildiri’deki haklar ve özgürlükler yer almıştır.

4. Osmanlı Devleti’nde Anayasal Devlet Süreci

Osmanlı Devleti, din esasına dayalı yönetim anlayışını benimsemekle birlikte, aşiret geleneğinden gelen saltanat anlayışından kurtulamamıştır. İslâm Hukuku’nda devlet anlayışı cumhuri bir idareyi öngörmekte iken saltanatı benimseyen Osmanlı, Şer’i hukukçular tarafından bu yönüyle sürekli eleştirilmiştir.

¹ Daha geniş bilgi için bkz. AKIN, a.g.e., ss. 292-293.

İslâm Hukuku kişilerin hak ve özgürlüklerini belirlemekle birlikte, müslüman olmayanların da kendi hukukuna göre hareket edebilmelerine olanak tanımıştır. Osmanlı Devleti'nde de, bu anlayışa paralel olarak azınlık hakları şeklinde tanımlanan bir hukuk rejimi uygulanmıştır. Müslüman olmayanlar kendi din, dil, örf ve adetlerinde serbest bırakılmıştır. Ayrıca kendi yargı rejimlerine de dokunulmamıştır.

Kilise ve imparatorlukların adaletsizlikleri ile derebeylerinin baskıcı rejimlerinden yılan Balkan halkları, Osmanlı'nın bu adalet anlayışı dolayısıyla, Rumeli'nin Türk'ler tarafından fethine karşı koymamışlardır. Ancak, Osmanlı yönetimi de Ortaçağ Avrupasının mutlak krallık anlayışından etkilenmiştir. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren padişahların keyfi yönetimleri ciddi sıkıntılara neden olmuştur. Genişleyen toprakların yönetimi de zamanla sorun çıkarmaya başlayınca XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ıslâhat hareketlerine girişilmiştir.

Osmanlı toplumundaki özel mülk sahipleri her zaman devlet müdahalesi ve mülklerine devlet tarafından el konulması tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Devletin örfi hukuku kullanarak özel mülkiyet alanındaki toprakları ve diğer üretim araçlarını müsadere etmesi olasılığına karşı, mülk sahipleri kendilerine İslam hukukunda destek aramışlardır. Mirasçılarını mülklerinin gelirlerinden yararlandırılabilmek amacıyla vakıflar kurmaya başlamışlardır. Ekilen toprakların küçümsenemeyecek bir bölümü zaman içinde vakıf mülkiyetine geçmiş ancak, bu toprakların denetimi devletle yerel unsurlar arasında bir mücadele konusu olarak kalmıştır¹.

XVII. yüzyıldan itibaren artan kamu gelirlerini karşılamak için iltizam sistemini güçlendirme politikalarının sonucunda tımar sistemi zayıflamış, mültezimler toprak yönetiminde söz sahibi olmaya

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Şevket PAMUK, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yayınevi: 55, Ocak 1988, s. 57.

başlamışlardır. Mültezimlerin daha fazla vergi tahsil edebilme gayretleri zamanla ciddi bir baskıya dönüşmüştür. Halk kendi içinden seçtiği ve “Âyan” adı verilen temsilcileri vergi tahsiline aracılık etmekle görevlendirmiş, ancak âyanlar mültezimlerle anlaşarak bu işten komisyon almaya başlamışlardır. Belli bir süre sonra ise âyanlar vergi tahsil işini ömür boyu olmak üzere ele geçirmişlerdir. Âyanların giderek feodal bir yapıya bürünmeleri üzerine, merkezi yönetim 1808 yılında Anadolu ve Rumeli âyanlarını toplayarak onlarla uzlaşmak zorunda kalmıştır. Taraflar arasında Sened-i İttifak adlı bir anlaşma imzalanmış ve II. Mahmut bu anlaşmayı onaylamıştır. Ancak, söz konusu anlaşma hiçbir zaman uygulanamamıştır.

Sened-i İttifak ile âyanların kendi toprakları üzerindeki egemenliği kabul edilmiş, her birinin yönettiği sahaya saldırılamayacağı ve bu hakların babadan oğula geçeceği garanti altına alınmıştır. 1215 yılındaki Magna Carta Libertatum ile Sened-i İttifak, ortaya çıkışları açısından fazla bir benzerlik taşımamaktadır. Hak ve özgürlükleri yok edilmiş ya da hak ve özgürlüklerini garanti altına aldirmek isteyen bir topluluğun karşı koyması ile meydana gelmiş bir belge değildir. Ancak, kamu hukukumuzda hukuk devleti kurma yönünde atılmış bir adım olarak kabul edilebilir¹.

Osmanlı toplumsal formasyonundaki gerek mülkiyet ilişkileri gerekse üretim sürecinde tarafları oluşturanların karşılıklı konumları açısından, hem toprak hem de doğrudan üretici üzerinde kısmi mülkiyet haklarının titizlikle korunmak istendiği yolundaki kanıtlar ihmal edilmez düzeydedir. Bunun için öncelikle tımar sahibinin iki niteliğini, “sahib-i arz” (toprak sahibi) ve “sahib-i raiyyet” sayılmasını göz önüne almak, daha sonra Osmanlı şer’i ve örfi (raiyyet) vergilerini, mali ve görünür hukuki düzeylerinin ötesinde iktisadi (toplumsal üretim ilişkileri)

¹ Daha geniş bilgi için bkz. AKIN, a.g.e., s. 301.

düzeylerinde kavramak gerekir. Şer'i vergilerin asıl ayırt edici özelliği dinsel olmaktan ziyade, toprak üzerindeki üstün mülkiyet haklarının (toprağın kirasının) karşılığı sayılmasıdır. Örfi vergiler ise, köylünün kişiliği üzerinde tımar beyinin sahip olduğu hakların karşılığıdır. Örfi vergilere aynı zamanda raiyyet vergileri denmesinin bir nedeni de budur¹.

Osmanlı tarihinde önemli adımlardan bir tanesi de 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'dur. Fermanda, devletin kuruluşundan bu yana şariat hükümlerine uyulmakla büyük gelişmelerin sağlandığı, ancak yüzele yıldıran beri şeriata uyulmaması sonucunda devletin gücünü yitirdiği ve yoksul düşmeye başladığı vurgulanarak işe başlanmıştır. Padişahın onayladığı kanunlara kendisinin de uyması ve uymamasından dolayı sorumlu tutulması esası getirilmiştir. Kamu görevlilerinin devlet idaresinden dolayı sorumlu tutulması esası benimsenmekle birlikte, devlet tüzel kişiliğine herhangi bir sorumluluk ve yaptırım getirilmemiştir.

İrz ve namusun korunması ve can emniyeti gibi konular Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nda yer almış ancak bunların güvenliğinin nasıl sağlanacağına değinilmemiştir. 1856 tarihli Islâhat Fermanı, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nda sayılan hakların gerçekleştirilmesi için alınacak tedbirleri ortaya koymuştur. Islâhat Fermanı, daha çok müslüman olmayan vatandaşların haklarını artırmaya yöneliktir.

Tanzimat fermanları olarak bilinen Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Islâhat Fermanı, halktan gelen bir talep olarak değil, tamamen padişahların kendi inisiyatifleri doğrultusunda yapılmış yenilik hareketleridir. Padişah mutlak otoritesini kendi iradesiyle sınırlandırmıştır. Devletin üstün bir hukuk kuralı ile sınırlandırılması gerektiği anlayışının ortaya çıktığı dönem olması itibarıyla Tanzimat

¹ Oğuz OYAN, **Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları**, İmaj Yayınevi, Ankara, Kasım 1998, s. 171.

Dönemi, Osmanlı tarihindeki en önemli hukuk basamaklardan biridir. Osmanlı Devleti içinde özgürlük düşüncesi, eşitlik ve güvenlik ilkesi ile mülkiyet kavramı, 1876 Anayasası ile daha açık bir biçimde kendisini göstermiştir.

1876 yılında kabul edilen “Kanun-u Esasî” adlı anayasa ile “Meclis-i Umumî” adı altında bir yasama meclisi oluşturulmuştur. Padişahın mali yetkileri sınırlandırılmamış, ancak, devletin mali yapısı yeniden tanımlanmıştır. Padişah’a meclisi kapatma ve meclisin toplanamadığı durumlarda kanun hükmünde kararname çıkartma yetkisi tanınmıştır. Meclis 1878 yılında, devrin padişahı tarafından kapatılmış ve kısa süreli parlamento deneyimi sekteye uğramıştır. 1908 yılında ilan edilen İkinci Meşrutiyet ile anayasa tekrar yürürlüğe konulmuş ve 1909’da meclisin yetkilerini genişletici düzenlemeler yapılmıştır.

II. EKONOMİ FELSEFESİNİN GELİŞİMİ VE ANAYASAL İKTİSAT

XIX. yüzyılda sanayi devrimini tamamlayan ve bu sürece kadınıyla, erkeğiyle, genciyle, yaşlısıyla neredeyse iki kuşağını feda eden Avrupa ulusları, yeryüzündeki doğal kaynaklar üzerindeki egemenliklerini genişletmek ve yeni pazarları ele geçirmek gayesiyle şiddetli bir yarışa girişmişlerdir. Bu yarışın giderek hızlanması ve kapitalist sistemde yavaş yavaş kendini hissettirmeye başlayan sosyal bunalımlar, yirminci yüzyılın başındaki bölgesel savaşlara ve ardından Birinci Dünya Savaşı'na yol açmıştır.

Sanayileşme sürecinin maliyetine katlanan uluslar, bu sürece kendilerinden sonra dâhil olan veya henüz sanayileşme eğilimlerinin bulunmadığı Asya, Afrika ve Güney Amerika uluslarının doğal kaynaklarını kullanırken, bu toplumlara kendi ticaret kültürlerini ihraç etmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı yıkım ve giderek güçlenen ulus-devlet anlayışı, ülke ekonomilerinin içine kapanmasına neden olmuştur. Bir yandan savaşın tahribatını ortadan kaldırma çabası ve diğer yandan mevcut sömürgeleri kaybetmeme endişesi merkezi otoritenin daha da güçlenmesine yol açmıştır. Uluslararası ticaretin zayıflaması ile yurtiçi ve yurtdışı pazarlarda yaşanan daralmalar, 1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde başlayan ve tüm dünyaya yayılan yirminci yüzyılın ilk küresel krizini beraberinde getirmiştir.

Ulus devletlerin milli ekonomileri 1930-1939 arasındaki on yıllık dönemde beklenen ekonomik refahı sağlayamamıştır. Ülkeler kendi içlerindeki sosyo-ekonomik sıkıntıları dahi milliyetçilik anlayışı çerçevesinde çözmeye çalışmışlardır.

Birinci Dünya Savaşı'nda yaşadığı yıkımı çok çabuk atlatan, hiper enflasyonu yenen ve parasına itibar kazandıran Almanya, artan üretim gücüne yeni pazarlar arama gayesiyle germen ırkının refahını artırma idealini bir arada sentezleyince, İkinci Dünya Savaşı başlamıştır. Adolf Hitler'in germen ırkının yaşam alanı söylemi aslında ulus-devletin pazar anlayışı olarak da kabul edilebilir.

İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar olan dönem, ekonomik kaynakların kamuya aktarılması açısından son derece önemlidir. Dört yılı aşkın bir süreye yayılan Birinci Dünya Savaşı ile yedi yıla yakın bir süre devam eden İkinci Dünya Savaşı, sadece o güne kadar ortaya konulan pek çok ekonomik değer yok olmasına yol açmamış; aynı zamanda pek çok insanın ölmesine ve beşeriyetin refah seviyesini artırmaya yönelik olarak kullanılacak kaynakların israfına neden olmuştur. Ekonomik açıdan düşünüldüğünde, savaşlar yeni taleplere yol açmaktadır. Gerçekten de pek çok askeri buluş bu savaş dönemlerine rastlamaktadır. Toplumsal açıdan düşündüğümüzde ise savaşlar yıkımdır. Sosyo-ekonomik bir senteze varacak olursak, savaşlar israftır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem, ulus devlet anlayışının çökmesi ve bireysel değerlerin ön plana çıkması açısından önem taşımaktadır. Gerçekten de, 1945'e kadar egemen olan ulusçu (milliyetçi)¹ ve toplumcu ideolojiler ve bunların devletçi ekonomileri bireylere sosyo-ekonomik israftan başka bir şey verememiştir.

Kamusal faaliyetlerin sınırlandırılmasından önce, devletin büyüme süreci üzerinde durmak gerekir. Kamu ekonomisinin büyüklüğü, gayri safi milli hâsıla içinde kamu kesimi tarafından meydana getirilen değerlerin, piyasa ekonomisi tarafından getirilenlerden fazla olması

¹ Milliyetçilik ideolojisi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mustafa ERDOĞAN, "Milliyetçilik İdeolojisine Dair", **Liberal Düşünce**, Liberal Düşünce Topluluğu, C: 4, S: 15, 1999.

şeklinde algılanabilir. Ekonomi biliminde gayri safi milli hasıladaki görülen reel artış büyüme olarak kabul edilmektedir. Büyüme, her ekonominin idealidir. Dolayısıyla, siyasi iktidarlar ekonomik büyümeyi sağladıkları ölçüde başarılı sayılırlar. Bu büyümenin kamu ekonomisi ya da piyasa ekonomisi ağırlıklı gerçekleştirilmesinin siyasi iktidarlar tarafından pek fazla bir önemi yoktur. Çünkü kendilerinden beklenen ekonomik büyümenin sağlanmasıdır.

Piyasa ekonomisinin yetersiz kaldığı dönemlerde, ekonomik büyüme kamu kesimi tarafından yerine getirilmeye çalışılır. Bu dönemler genelde devletçi politikaların yoğunlaştığı dönemlerdir. Siyasi iktidarlar, kamu ekonomisi üzerindeki egemenliklerini zamanla kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya başlayabilirler.

Gayri safi milli hâsıla içinde kamu ekonomisinin payının ne olması gerektiği hususu uzunca bir dönemden beri tartışılmaktadır. Bu konuda ortaya kesin bir oran koymak oldukça güçtür. Bugün için yapılacak bir öngörü, gelecekte geçerli olmayabilir. Belli bir coğrafya için yapılacak bir tespit ise başka bir coğrafya için uygun olmayabilir. Sosyal bilimlerde zamana ve yere göre yapılacak tespitlerin her zaman ve her yerde geçerli olması düşünülemez. Dolayısıyla sosyal bilimlerde mutlak doğru şeklinde yapılacak tespitlerde çok dikkatli olmak gerekmektedir. Ortaya konulacak belli sayısal değerler ancak, sonsuz bir film şeridinin belli bir karesi için yapılmış bir değerlendirmeden başka bir şey değildir. İnsanlık tarihinin belli bir coğrafyasındaki belli bir anı yakalayıp, onu bütün insanlık tarihine genelleyecek şekilde değerlendirmek son derece tutarsız sonuçlara yol açabilecektir. Örneğin, XX. yüzyılın ilk yarısında “Piyasa Başarısızlığı” ve “Fonksiyonel Devlet” üzerinde tartışmalar yoğunlaşmış iken, ikinci yarısında “Devletin Başarısızlığı” tartışılmıştır.

Tarihsel bir bakış açısıyla yaklaşıldığında, belli koşulların varlığı halinde, devletin büyümesi kaçınılmazdır. Ancak, devletin büyümesi

sadece mali bir süreç değil, aynı zamanda hukuki, siyasi, sosyolojik ve sosyo-psikolojik bir süreçtir. Dolayısıyla böyle bir sürecin matematiksel ve ekonometrik modellerle izahı son derece yüzeysel olmaktadır. Konuya hukuk, siyaset bilimi, sosyoloji, antropoloji ve sosyal-psikoloji açılarından yaklaşılmadıkça ortaya konulacak çözümler yetersiz kalacaktır.

XX. yüzyılın Nobel Ekonomi Ödülü almaya hak kazanmış büyük düşünürlerinden James M. Buchanan, son dönemlerde iktisatçıların aşırı matematiksel modeller ve deneysel analizlere yer vermesini şu şekilde eleştirmektedir:

“Üniversitelerimiz maalesef çalıştıkları disiplinin asıl amacını tam olarak kavrayamayan oldukça iyi eğitilmiş ve oldukça zeki teknisyenler yetiştirmektedir. Ancak bu kimseler özgür bir toplumun nasıl oluşturulabileceği ve kaynakların nasıl etkin kullanılabilmesi konusunda sosyal sürecin nasıl işlediğini öğrencilerine aktarmak yönünden hiçbir ahlaki sorumluluk taşımamaktadırlar.”¹

Anayasal iktisat yaklaşımı öncesinde ekonomi felsefesinde yaşanan tartışmaları ve gelişmeleri kısaca anımsamak, söz konusu yaklaşımın daha iyi değerlendirilebilmesi açısından önem taşımaktadır.

A. Fizyokratik İktisadi Düşünce

Fizyokratik iktisadi düşünce, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Fransa’da, Dr. François Quesnay tarafından üzerinde tartışılan bir akım olarak ortaya çıkmıştır. Fizyokratizm kelime olarak doğanın egemenliği veya doğal düzen anlamına gelmektedir. Dr. Quesnay’in yaşadığı dönem,

¹ David REISMAN, *The Political Economy of James Buchanan*, Texas A-M University Press, College Station 1990, s. 73.

Fransa’da materyalist felsefenin de güç kazandığı bir dönemdir¹. Yine bu dönemde kilise ile toplumun diğer sınıfları arasında yaşanan sıkıntılar giderek artmaktadır.

Merkantilist düşüncenin temel ilkelerine bağlı olarak ticari kapitalizmin egemen olduğu ülkelerde ve özellikle Fransa’da tarım kesimi ihmal edilmişti. Toprak aristokrasisi ile kilisenin baskıları XVIII. yüzyılın ortasına doğru dayanılmaz bir hal almıştı. Bu kesimde çalışanların gelirleri vergi ile birlikte toprak aristokrasisine ve kiliseye ödedikleri ranta yetmemekteydi. Toprakları bırakarak kentlere akın eden işgücüne, kuruluş halinde bulunan ve giderek sermaye-yoğun teknoloji kullanan sanayi kesimi yeterli iş olanakları sağlayamamıştı. 1756 yılında başlayan yedi yıl savaşları sonucunda Fransız ticaret filosu güç kaybetmişti. Bu gelişmeler Fransa’nın dışa yayılmasını tehlikeye sokmuştu. Dışa açılıp yeni sömürgeler kazanmanın güçlüğü ile karşılaşan Fransa için en rasyonel yol, bu dönemde boş duran tarımsal alanları işletmeye açmak ve bu kesime öncelik vermektir².

Fizyokratların doğal düzen yaklaşımlarının ekonomik faaliyetlere yansması, liberal bir ortama işaret etmektedir. Ekonomik faaliyetlere dışarıdan yapılan müdahalelerin doğal ahengi bozduğu gerekçesiyle her türlü devlet müdahalesine karşı çıkmışlardır. Özellikle devlet, piyasanın işleyişine müdahale etmemelidir. Doğal düzende belirleyici olan doğa kanunlarının, ekonomik ilişkilerin işleyişini de düzenlediğini kabul etmişlerdir. Bu nedenle devletin temel görevinin, insanların doğal haklarını korumak olduğu üzerinde durmuşlardır. Devletin ekonomik ve mali yetkilerinin ne olması gerektiği üzerinde tartışmakla birlikte

¹ Bu dönemde Fransa’daki materyalist felsefe ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. G.V. PLEHANOV, **Materyalizm Üzerine Üç Deneme (D’Holbach-Holvetius-Marx)**, Çeviren: Mehmet Dünder, Kaynak Yayınları: 76, İstanbul 1987.

² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. ERSOY, **İktisadi Düşünceler Tarihi**, a.g.e., ss. 99-111.

fizyokratlar, siyasi otoritenin yapısı üzerinde durmamışlar ve dönemin monarşik yapısına yönelik herhangi bir eleştiri getirmemişlerdir.

B. Klasik İktisadi Düşünce

XVIII. yüzyılın sonunda, ortaçağın kapalı ekonomisinin yerine dışa açık ve uluslararası ticarete dayalı bir ekonomik düzen egemen olmuştur. Bu dönemde feodal yönetimin yerine güçlü bir merkezi yönetim kurulmuştur. Merkantilist dönemde devletin artan gücü, uluslararası ticarete soyunan sanayi ve ticaret burjuvazisinin yanındadır. Burjuvazi İngiltere’de, Avam kamarasının yetkilerinin genişletilmesiyle gücünü artırırken, 1789’da Fransa’da da iktidara gelecektir. Bu yüzyılda burjuva sınıfının çoğunlukta olduğu parlamentolar kralın yetkilerini sınırlamada etkinliklerini artırmaya başlamışlardır. Bu dönemde İngiltere’de adli bağımsızlık, kanun hâkimiyeti, üniversite özerkliği gibi kavramlar gelişip yerleşmiş ve bu gelişmeler sonucunda sanayi devriminin gerçekleşmesini sağlayacak istikrarlı bir yönetim kurulabilmiştir.

Klasikler, devletin yetkilerinin ve görevlerinin sınırlı olması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Jandarma devlet anlayışını benimseyen klasik iktisatçılar, bireysel özgürlükten yana olmuşlardır. Ekonomik olayları belirleyen doğal yasaların bulunduğu varsayımıyla hareket etmişler ve ekonomik dengeleri sağlayan görünmez bir el “Invisible Hand” in varlığından söz etmişlerdir.

Klasik düşünürler, parayı bir mübadele aracı olarak görmüşler ve paranın ekonomik ilişkilerdeki rolü üzerinde durmuşlardır. Üretimin artırılması ve üretim faaliyetlerinin piyasa mekanizmasıyla düzenlenmesi ile ilgilenirken; bölüşüm ve gelir dağılımı konusunda fazla bir yorum yapmamışlar, bu konuları doğal düzene bırakmışlardır. Klasikler,

mülkiyet özgürlüğünü ön plana çıkarmışlar ve mülkiyet özgürlüğünü kişilerin en doğal hakkı olarak kabul etmişlerdir.

Klasiklerin geleneksel bütçe teorisine göre devlet bütçesinin her yıl denk olarak kapatılması gerekmektedir. Bütçenin açık vermesi halinde, bu açığın en kısa sürede finansmanın sağlanmasını, gereksiz harcamalardan kaçınılarak bütçe büyüklüğünün en düşük düzeyde tutulmasını savunmuşlardır.

C. Sosyalist İktisadi Düşünce

Sanayi devrimi ile birlikte üretim tekniklerinde yaşanan hızlı değişim, aile üretimi yerine büyük sanayi işletmelerinde yapılan üretimi ön plana çıkarmıştır. Belli bir bölge için yapılan üretim yerine, uluslararası piyasalara ve deniz aşırı ülkelere yönelik üretim yapılmaya başlanmıştır. Yayılmacı, sömürgeci politikalar piyasaların sınırlarını geliştirmiştir. Siyasi sınırları genişletmeye yönelik emperyalist zihniyet yerini ekonomik sınırlara dayalı emperyalizme bırakmıştır. Yeni hammadde kaynaklarına ve yeni tüketicilerin yaşadığı pazarlara daha çabuk ulaşma arzusu ile birlikte kıtalararası piyasaların entegrasyonu süreci başlamıştır.

Avrupa kaynaklı bu gelişim, kıtada ekonomik yapıyı hızla değiştirirken, sosyal yapıda da önemli değişikliklere neden olmuştur. Avrupa'dan, kralların ve kilisenin baskısından kaçanların yerleştiği Kuzey Amerika'da bireysel özgürlüğünü her şeyin üstünde tutan insanların kurduğu ve liberal ekonominin ana politika olduğu bir devlet güç kazanırken, Fransa'da da burjuvazi iktidara gelmişti. İngiltere'de de avam kamarasının yetkilerinin artırılması burjuvazinin yükselişini göstermekteydi.

Çalışma yaşamına yönelik hiç bir düzenlemenin olmadığı bu dönemde, özellikle çocuk yaşta, sanayi kesiminde çalıştırılan nüfusun

oldukça önemli bir yer tuttuğu herkesçe bilinmektedir. Sanayi devrimine iki kuşağını veren Avrupa'nın iktisadi düşünceleri üretimin nasıl artırılacağı üzerinde tartışırken, bölüşüm üzerinde fazla durmamışlardır. Klasik iktisatçılar ekonominin arz yönü üzerinde dururken, bu süreçten zarar gören kitleleri ele alan ve onların üzerinde tartışan ekonomistler, daha çok bölüşüm ve talep konuları üzerinde odaklanmışlardır. Bu düşüncülerin ortaya koyduğu iktisadi akıma sosyalizm adı verilmiştir.

Sosyalizm, üretim araçlarının kamu mülkiyetinde olmasını öngören sistem ve düşünce, bireysel özgürlüğün sınırlandırıldığı, özel mülkiyet alanının daraltıldığı ve ekonomik faaliyetlerin belli bir plan doğrultusunda düzenlenmesini gerektiren bir sistem olarak tanımlanmıştır¹. Başka bir tanıma göre sosyalizm, temel üretim araçlarının tamamı veya bir bölümünün kamuya mal edilmesi ve gelir dağılımındaki eşitsizliğin belli ölçüde azaltılmış olmasıdır². Karl Marx ise sosyalizmi, üretim, dağıtım ve değişim araçlarının millileştirilerek devletin yönetiminde olduğu bir sistem olarak tanımlamıştır³.

Sosyalist görüşlerin büyük bir kısmı diyalektik materyalizme dayanmamakta iken, Karl Marx kendi görüşlerini diyalektik materyalizm perspektifinden açıklamış⁴ ve diyalektik materyalizmi kabul etmeyen sosyalist düşüncülerin görüşlerini ütöpik olarak değerlendirmiştir. Genelde bu düşüncüler, kapitalizmin işleyişindeki aksaklıkları ortaya koymuş ve kapitalizmin rehabilite edilmesini savunmuşlardır. Marx'a göre ise bu düşüncüler yeni bir sistem ortaya koyamamışlar ve görüşlerini bilimsel esaslara dayandıramamışlardır.

¹ Robert Jr. EKELUND and Robert F. HEBERT, **A History of Economic Theory and Method**, Duke University Press, North Carolina 1971, s. 210.

² Joseph SCHUMPETER, **Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi II**, Varlık Yayınları, İstanbul 1977, s. 10.

³ Cahit, TALAS, **Ekonomik Sistemler**, S. Yayınları, Ankara 1980, s. 145.

⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. PLEHANOV, a.g.e.

Karl Marx, bir iktisatçı olmaktan çok bir tarihçi olarak bilinmektedir. Kendi felsefi görüşlerini 1848 yılındaki ünlü Komünist Manifesto'sunda açıklarken, asıl üzerinde durduğu husus sınıf mücadelesi olmuştur. Ona göre, “İnsan topluluğunun bugüne kadar olan tarihi, sınıf mücadelelerinin tarihidir. Hür adam ile esir adam, köle ile efendi, senyörle serf, ustabaşı ile çırak; başka bir deyimle ezen ve ezilen arasında bazen açık bazen gizli olarak mücadele sürüp gitmektedir. Bu mücadele her defasında ya bütün toplumun bir devrimle alt üst olmasıyla ya da her iki sınıfın bu mücadelede tamamen yok olmasıyla sonuçlanmıştır.”¹ Düşünre göre proleter sınıf ile burjuva sınıfı arasındaki mücadele de bu sürecin bir ürünüdür².

Karl Marx bu görüşleri ortaya koyarken, sözünü ettiği süreç Avrupa kıtasından çok uzaklarda Kuzey Amerika'daki iç savaşta yaşanıyordu ve tam bir kardeş kavgası sonucunda “Kölelik” müessesesi kaldırılıyor ve güçlü bir devletin sağlam temelleri atılıyordu. Amerikan iç savaşı marksist diyalektiğe uygun gibi görünmekle birlikte; günümüz sosyalistlerinin önemseydiği 1917 Bolşevik Devrimi söz konusu diyalektikten oldukça uzaktır. Çünkü Ekim Devrimi, burjuva sınıfına karşı yapılmış bir devrimden çok, hatta burjuvaların da katıldığı ve zorba çarlık rejimini ortadan kaldırmaya yönelik bir harekettir.

Sosyalist akımlar, marksist nitelik taşımamakla birlikte, günümüz demokrasilerinde zaman zaman güç bulmakta ve iktidar ortağı olabilmektedirler. Ancak bu akımlar, XIX. yüzyıl sosyalist düşünürlerinin büyük bir kısmının savunduğu şekliyle, liberalizmin

¹ Paul GEMAHLLING, **Büyük Ekonomistler**, Çeviren: Zühtü URAY, Devlet Basımevi, İstanbul 1939, s. 275.

² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Karl MARX, **Ekonomi Politüğün Eleştirisine Katkı**, Çeviren: Selim BELLİ, Sol Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul 1976.

aksayan yönlerinin giderilmesine yönelik alternatif politikalar şeklinde kendini göstermektedir.

D. Neo-Klasik İktisadi Düşünce

Fizyokratlar ve klasik iktisatçılar piyasa ekonomisinin sosyal refahın sağlanması için yeterli olduğunu ve kamu ekonomisine sınırlı bazı fonksiyonlar dışında gerek olmadığını savunmuşlardır. Klasik iktisadi düşünceye önemli bir katkı olarak kabul edilen neo-klasik iktisadi düşünce ise, piyasa ekonomisinin tek başına optimumu sağlamaktan uzak olduğunu ve bu nedenle kamu ekonomisine gerek olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır¹. Neo-klasiklerin teorik refah anlayışları literatüre “Piyasa Ekonomisinin Başarısızlığı Teorisi” olarak yerleşmiştir.

Bu teoriye göre, piyasa ekonomisi tek başına tam rekabet koşullarını sağlamaktan uzaktır. Piyasaya giriş-çıkışların düzenlenmesi, şeffaflığın sağlanabilmesine yönelik olarak gerekli alt yapının kurulması gibi tam rekabet koşullarının sağlanabilmesi için kamu ekonomisine gerek bulunmaktadır. Yani, aksak rekabet piyasalarının oluşması halinde, bu piyasaların devlet tarafından düzenlenmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir.

Ayrıca üretim ve tüketimde pozitif ve negatif olmak üzere içsellikler ve dışsalılıklar bulunmaktadır. Düzenleyici vergiler ile devletin, bunlardan kaynaklanan olumsuzlukları en aza indirmesi gerekmektedir. Örneğin pozitif dışsal ekonomilerin söz konusu olduğu alanlarda üretimin ve/veya tüketimin devlet tarafından desteklenmesi ve teşvik edilmesini savunmuşlardır. Negatif dışsal ekonomilerin söz konusu olduğu üretim ve/veya tüketim faaliyetlerinin ise bizzat devlet tarafından üstlenilmesi

¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Coşkun Can AKTAN, **Kamu Ekonomisinden Piyasa Ekonomisine: Özelleştirme**, Doğu Matbaası, Ankara 1994.

durumunda, devletin düzenleyici kararlar alması ve/veya ek vergiler ile dışsal maliyeti tazmin etmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Pozitif içsel ya da ölçek ekonomilerinin söz konusu olduğu üretim faaliyetlerinin bizzat kamu iktisadi teşebbüsleri vasıtasıyla devlet tarafından üstlenilmesini savunmuşlardır. Bununla birlikte tam kamusal mallar dışında, yarı-kamusal, doğal tekel malları ile merit ve demerit malların da kısmen devlet tarafından sunulmasını önermişlerdir.

Neo-klasik iktisatçılar matematiksel çalışmalara yoğunluk vererek, oldukça teorik bir çerçeve çizmişler ve devletin ekonomiye müdahalesinin belli koşullarda zorunlu olduğu şeklinde yorumlar yapmışlardır. Ancak, bu müdahalenin de bir sınırının olması gerektiğini iddia etmişlerdir¹.

E. Fonksiyonel Devlet ve John Maynard Keynes

1929 Dünya Ekonomik Buhranı, kapitalist ülkelerde müdahaleci kapitalizm olarak adlandırabileceğimiz yeni bir felsefenin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Devletin ekonomiye aktif bir şekilde müdahale etmesi gerektiğini öneren Lord John Maynard Keynes'in ekonomik düşüncesi 1940'lı yılların başından itibaren pek çok dünya ülkesinde uygulama alanı bulmuştur. Bu düşünce ise iktisat literatürüne “Fonksiyonel Devlet Teorisi” olarak yerleşmiştir.

Keynes, piyasa ekonomisinin tam istihdamı sağlamada her zaman yeterli olmadığı varsayımından hareket etmiş ve 1929 Dünya Buhranı'nın

¹ Neo-Klasik İktisat ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Yahya Sezai TEZEL, **İktisadi Büyüme**, Ankara 1989; Bernard GUERRIEN, **Neo-Klasik İktisat (L'économie Néo-Classique)**, Çeviren: Ertuğrul TOKDEMİR, İletişim Yayınları - La Decouverte, Cep Üniversitesi, Ağustos 1991.

bu hususu amprik olarak desteklediğini söylemiştir¹. Özellikle talep eksikliği üzerinde durmuş ve talebin uyarılması gerektiğini savunmuştur.

Toplam talebin artırılabilmesi için kamu harcamalarının artırılması gerektiğini düşünen Keynes, ulus-devletin güçlü olduğu dönemlerde görüşleriyle takdir toplamıştır. Dünya Buhranı ile birlikte ortaya çıkan refah kaybını telafi etmek için çözüm yolu arayan uluslar, Keynes'in önerileri doğrultusunda kamu harcamalarını artırmayı denemişlerdir. Gerçekten de kamu harcamalarının toplam talebi uyarıcı bir etkisi vardır. Keynes'e göre ise kamu harcamalarındaki bir artış, ekonomideki yansımaları yatırımları artırarak gösterecektir. Eğer yatırım harcamaları artarsa, daha fazla üretim faktörü istihdam edilecek ve tam istihdama doğru yol alınabilecektir. Böylece 1 birimlik harcama ekonomide zincirleme bir etki oluşturarak gayri safi milli hasılda 1 birimden daha büyük bir artış sağlayacaktır.

Keynes, kamu ekonomisi üzerindeki çalışmalarını ortaya koyarken, devlete ekonomide oldukça geniş bir müdahale alanı bırakmıştır. Örneğin kamu ekonomisine; kaynak kullanımında ve kaynak dağılımında etkinliğin sağlanması, adil bir gelir ve servet dağılımı sağlanması, iktisadi istikrarın sağlanması, iktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanması, ödemeler bilançosunda denklik sağlanması gibi bir takım fonksiyonlar yüklemiştir. Devlet bu fonksiyonları yerine getirebilmek için; para ve kredi politikaları, maliye politikaları, dış ticaret politikaları, regülasyon ve denetim politikaları ile kamu iktisadi teşebbüsleri politikaları ile piyasanın içine bir taraf olarak dahil edilmiştir.

Devlet para ve kredi politikasını; açık piyasa işlemleri politikası, iskonto ve reeskont politikası, munzam karşılıklar politikası, kantitatif ve kalitatif kredi politikası izleyerek yerine getirecektir. Ayrıca kamu

¹ Daha geniş bilgi için bkz. J.M. KEYNES, **The General Theory of Employment, Interest and Money**, Mc Millan, London 1936.

gelirleri politikası, kamu harcamaları politikası, borçlanma politikası ve bütçe politikası ile maliye politikasını yönlendirecektir. Dış ticaret politikasında ise tarifeler, miktar kısıtlamaları, kambiyo rejimi ve kambiyo denetimi, anlaşmalı ticaret ve ihracatın teşviki gibi politikalarla piyasalar yönlendirilecektir.

Keynes, belli dönemlerde açık bütçe politikaları izlenerek borçlanılması gerektiğini ve toplam talebin uyarılması zorunluluğunu öne sürerken, gelecekte meydana gelecek bütçe fazlaları ile orta veya uzun dönemde bütçe denkliliğinin sağlanabileceğini ifade etmiştir. Keynes'in ekonominin belli bir konjonktür devresi içindeki bütçe denkliliği teorisine "Devri Bütçe Teorisi" adı verilmektedir. Bu teoriye göre bütçe yıllık olarak açık verebilir. Yıllık denklik, klasiklerin ileri sürdüğünün aksine çok önemli bir konu değildir. Herhangi bir yılda savaş, ekonomik kriz veya kalkınma nedeniyle giderler artabilir ve bütçe açık olabilir; bundan korkmamak gerekmektedir. Yatırımlara devam edilmeli ve bu doğrultuda kamu harcamaları sürdürülmelidir. Sebepler ortadan kalktıktan sonra yatırımlar verimli hale gelecek ve açıklar toplanan vergiler ile kapatılabilecektir¹.

Keynes, devletin ekonomide daha etkin bir görev almasını savunmuştur. Yaşadığı dönem itibarıyla görüşleri hoş karşılanmış olsa dahi, göz ardı edilen siyaset bilimi ve sosyo-psikolojik faktörler devletçi ekonominin nasıl yozlaştığını zaman içinde göstermiştir. Politik ve ekonomik yozlaşma süreci, piyasaya yapılan müdahalelerin toplumsal refahı artırma gayesi taşısa bile, gelir bölüşümünü bozacağı ve adaletsizliklere yol açacağını kanıtlamıştır.

¹ Nezihe SÖNMEZ, **Kamu Bütçesi ve Bütçe Politikası**, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1994, s. 33; Keynes'in bütçe hakkındaki görüşleri için bkz. Kâmil TÜĞEN, **Devlet Bütçesi**, (Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş ikinci baskı), Anadolu Matbaacılık, İzmir 1999.

F. Sınırlı Devlet ve Ekonomik Özgürlükler

Devletin ekonomiye müdahale süreci, kamu bürokrasisinin giderek büyümesine yol açmıştır. Piyasa ekonomisine yönelik kararların alınması ise bu büyük ve hantal mekanizma içinde daha ağır işlemeye başlamıştır. Müdahale ne kadar dozunu artırırsa, devletin kurumsal yapısı o kadar büyümüş, hukuki yapısı bir o kadar karmaşık hale gelmiş, karar alma süreci yavaşlamış ve müdahaleden beklenen sonuçlar önce gecikmeye başlamış, daha sonra da sonuçlardan uzaklaşmıştır¹.

XX. yüzyılın başında, devletin ekonomik özgürlüklere yönelik kısıtlayıcı eğilimlerini eleştiren Ludwig von Mises ve Friedrich A. von Hayek gibi düşünürler, dönemin ulus-devletleri ve bunların müdahaleci ekonomi anlayışları nedeniyle pek fazla önemsenmemiştir. 1929 Buhranı ve buna karşı tecrübe edilen Keynezyen model, Mises ve Hayek'in haklılığını zamanla kanıtlamıştır.

Mülkiyet, piyasalarda bireyin serbestçe faaliyette bulunması, malların serbest dolaşımı, sözleşme, piyasalara giriş-çıkış, piyasalar hakkında bilgi edinebilme gibi ekonomik özgürlükler müdahaleci devlet uygulamaları sonucunda daha anlamlı hale gelmiştir.

1. Ludwig von Mises (1881-1973)

Mises, devletçilik anlayışını eleştirmiş ve devletçiliği; sosyalizm ve müdahalecilik olarak ikiye ayırmıştır. Ona göre her iki sistem de bireyi zorlar ve baskı gücünü elinde bulunduran devlete bağımlı kılar. Müdahalecilik sürekli genişlemektedir ve devletin müdahaleleri sınırsız olma eğilimindedir. Devlet ekonomiye müdahale ettiği sürece sosyalizme

¹ Yirminci yüzyılda devletin büyümesi hakkındaki analitik bir çalışma için bkz. Randall HOLCOMBE, *Government Growth In The Twentieth Century - An Analytical Study*, Lester Hightower, April 7, 1995, <www.theaimsgroup.com/~hightowe/PL/GovernmentGrowth/>, 22.05.2001.

yaklaşır. Düşünür sosyalizmi barbarlık olarak nitelemiştir. Müdahalecilik anlayışını kapitalist ve sosyalist olmayan ideal bir sistem arayışının sonucu olarak ele alan Mises, sistemin kendisini “engellenmiş piyasa ekonomisi”¹ olarak adlandırmıştır.

Devletin görevlerini yaşam, sağlık, özgürlük ve özel mülkiyetin şiddete karşı korunmasını garanti etmek olarak tanımlayan Mises, devletin bunun ötesinde bir görevi olmasını doğru bulmamıştır. Devleti ve onun etki alanını ciddi bir şekilde sınırlamanın uluslararası barışa da hizmet edeceğini düşünmüştür.

2. Friedrich A. von Hayek (1899-1992)

Hayek; devletin, piyasadaki işleyişi müdahalelerde bulunarak bozmak yerine hukuku uygulayarak ekonomik özgürlükleri garanti altına alması gerektiğini savunmuştur. Liberalizm ve demokrasiyi birbirinden ayırmıştır. Ona göre liberalizm; devletin amacı ve kapsamı, siyasal iktidarın sınırları hakkında bir teoridir; hâlbuki demokrasi siyasal iktidarın kimin elinde olması gerektiğiyle ilgilidir².

Hayek, toplumun siyasi yönetim olmadan da var olabileceğini kabul etmiş ancak çoğu kez hükümetin varlığının gerekli olacağını söylemiştir³. Devletin esas görevinin eşit, soyut, genel kuralların herkese uygulanmasını sağlamak olduğunu ifade etmiştir.

Liberalizmi devletin fonksiyonlarının ve güçlerinin sınırlandırılması şeklinde ele alan Hayek, XX. yüzyılın önemli liberal düşünürlerinden biridir. Gücün mutlak sınırlı olması gerektiğini

¹ Daha geniş bilgi için bkz. AKTAN, a.g.e.

² Mustafa ERDOĞAN, **Liberal Toplum Liberal Siyaset**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1993, s. 33.

³ Atilla YAYLA, **Özgürlük Yolu - Hayek'in Sosyal Teorisi**, Turhan Kitabevi, Ankara 1993, s. 152.

savunmuş ve sınırsız gücün kötüye kullanımının önlenemeyeceğini söylemiştir.

Düşünür, bilginin önemine değinerek, ekonomik sorunların tüm bilginin merkezi bir kuruluştaki toplanması suretiyle ve onun emirleri doğrultusunda halledilebileceği görüşüne karşı çıkmıştır. Ekonomik sorunların ancak bilginin desantralizasyonu / yaygınlaştırılması ile çözümlenebileceğini, çünkü bu durumda bilginin; zaman, mekân ve koşullara uygun bir şekilde kullanılabileceğini öne sürmüştür¹.

Sosyalizmi, özel girişimcinin üretim faktörleri üzerindeki özel mülkiyet hakkının kaldırılması ve kâr temini için çalışan girişimcinin yerine planlayıcı bir merkezi örgütün kaim olacağı bir “planlı ekonomi” sistemi olarak tanımlayan düşünür; üretimin, dağıtımın ve mübadelenin tamamen devletleştirilmesini isteyen kolektivist ekonomik planlamanın kaçınılmaz olarak totaliter tiranlığa dönüşeceğini iddia etmiştir.

Bireycilik ile anarşizmi işaret edenlere karşı çıkarak, zorlayıcı bir gücün gereğini kabul etmiş, ancak ona sınırlamalar getirilmesini istemiştir. Hayek’in “birey devlet için değil, devlet birey için vardır” deyişi, XX. yüzyıldaki özgürlük taleplerinin temel sloganı olmuştur. İnsanların, bireysel çıkarlarının peşinde koşarlarken, tanımadıkları ve bilmedikleri başka kimselerin ihtiyaçlarını karşıladıklarını söyleyen düşünür, liberalizmin tam olarak anlaşılmadığını da söylemiştir. Ona göre:

“Serbest düzenin ne demek olduğunu henüz tam anlamıyla kavramış değiliz. Ne “kapitalizm” ne de “laissez faire” doğru bir şekilde serbest düzeni ifade etmektedir. Bu iki kavram, serbest düzeni savunanlardan çok düşmanları tarafından daha iyi bilinmektedir. “Kapitalizm”, serbest düzenin ifade ettiği anlamın

¹ Daha geniş bilgi için bkz. AKTAN, a.g.e.

sadece kısmi bir yönünü oluşturur. Kapitalizm sadece kapitalistlerin fayda sağladığı bir sistemmiş gibi değerlendirilmektedir. Hâlbuki kapitalizm girişimlere bir disiplin getirir ve bu nedenle işletme sahipleri ve yöneticiler daha çok çalışmak zorunda kalır. “Laissez faire” kuralı, serbest düzenin ana ilkesinden başka bir şey değildir. Bu ilke devletin gücünün kötüye kullanılmasını eleştirir, fakat hiçbir zaman devletin yapması gereken görevleri doğru bir şekilde belirleyebilmiş değildir. Aynı şekilde, “serbest girişim” ve “piyasa ekonomisi” gibi kavramlar da ekonomik birimlerin serbest ve özgür hareket etmelerinden fazla bir anlam ifade etmemektedir.”

G. Kamu Tercihî Teorisi

Kamu tercihi, “Politika Biliminin Ekonomik Analizi” olarak tanımlanmaktadır. Kamu tercihi, politik süreçte alınan karar ve uygulamaları iktisat biliminin kullandığı araç, yöntem ve varsayımlara dayalı olarak açıklayan bir disiplindir¹. Söz konusu teori üzerine yaptığı çalışmalardan dolayı 1986 yılında Nobel Ekonomi Ödülü almaya hak kazanan James M. Buchanan kamu tercihi teorisini şu şekilde tanımlamaktadır:

Kamu tercihi teorisi, esas olarak ekonomi teorisinde oldukça ayrıntılı analizler için geliştirilmiş araç ve yöntemleri almakta ve bunları politik sürece ve kamu sektörüne uygulamaktadır. Kamu tercihi, siyasal karar alma sürecinde rol alan kimselerin; örneğin, seçmenlerin, politikacıların ve bürokratların davranışlarını gözlemlediğimiz veya gözlemleyeceğimiz sonuçların bileşimi ile ilişkilendirmeye çalışmaktadır.²

¹ Coşkun Can AKTAN, *Anayasal İktisat*, İz Yayıncılık: 232, İstanbul 1997, s. 15.

² Coşkun Can AKTAN, “Çağdaş İktisadi Düşünceler”, D.E.Ü. *İ.İ.B.F. Dergisi*, C: 5, S: 1-2, 1990, s. 38.

1. Kamu Tercihi Teorisinin Temel İlkeleri

Kamu tercihi teorisi, kamu ekonomisindeki karar alma mekanizmasının analizini yaparken belli varsayımlardan hareket etmektedir. Bunlar¹:

Metodolojik Bireysellik: Toplumdaki bütün ekonomik ve sosyal kararlar birey tercihlerine göre belirlenir. Bu yaklaşıma göre birey, bir bakıma kollektif kurum ya da varlıklardan (örneğin sınıf, halk, toplum, millet, ülke gibi) daha üstün bir değere ve konuma sahiptir. Buchanan, kamu tercihi teorisinde siyasal karar alma mekanizmasını analiz ederken kararların esasen birey tercihlerine dayalı olarak gerçekleştiğini varsaymaktadır². Kamu tercihi teorisi, politikanın ekonomik analizini yaparken bu ilkedен hareketle kamu ekonomisinde alınan kararların özel ekonomide olduğu gibi tamamen birey tercihlerine dayalı olarak gerçekleştiğini varsayar.

Rasyonalite ve Maximand İlkesi: Kamu tercihi teorisine göre bireyler, rasyonel ve tutarlı tercihlere sahiptirler. Bireyler, kamu ekonomisinde karar alma sürecinde, özel ekonomideki (piyasa ekonomisindeki) davranış motivasyonunun bir benzerini rasyonel seçimler yaparak gösterirler. Özel ekonomide olduğu gibi kamu ekonomisinde de “Homo Economicus” yani “özel çıkar maksimizasyonu” ilkesi geçerlidir. “Özel çıkar maksimizasyonu” ekonomide, tüketici açısından “fayda maksimizasyonu”, üretici açısından ise “kâr maksimizasyonu” olarak değerlendirilmektedir. Bunu politik iktisada uyarladığımızda toplumsal tercihlerde de bu “özel çıkar maksimizasyonu”nun yansımaları olarak seçmenlerin

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Vural Fuat SAVAŞ, **Anayasal İktisat**, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul 1997.

² James M. BUCHANAN, “Politics Without Romance: A Sketch of Positive Public Choice Theory and Its Normative Implications”, **IHS Journal**, Vol: 3, 1979.

“fayda maksimizasyonu”, siyasal partilerin “oy maksimizasyonu”, bürokratların “bütçe maksimizasyonu” ve çıkar ve baskı gruplarının “rant maksimizasyonu”nun ortaya çıktığı görülmektedir. Bu husus “Maximand” ilkesi olarak adlandırılmaktadır.

Politik Mübadele (Catallaxy) İlkesi: Piyasa ekonomisinde karar alma sürecinde geçerli olan ve alıcılar ile satıcılar arasındaki “Piyasa Mübadalesi”ne benzer bir şekilde kamu ekonomisindeki istek oluşumunda da bir “Politik Mübadele” söz konusudur. Buchanan bu konuya katkıda bulunurken politikacılar ile seçmenler arasındaki ilişkinin de oy ticareti olduğunu iddia etmiştir¹. Ona göre, piyasalar mübadele kurumlarıdır, bireyler piyasalara bir mal ile başka bir malı mübadele etmek amacıyla girerler. Bireyler, piyasa mübadelesinde etkin olarak sağlayamadıkları bazı mal ve hizmetleri kolektif olarak sağlamaya çalışırlar. Politikada bireyler tüm kolektif gereksinimlerini tatmine yarayacak mal ve hizmetler ile bunların maliyetlerine yapacakları katkı payları arasında bir mübadelede bulunurlar.

2. Kamu Ekonomisinin Başarısızlığı

Teorik Refah Ekonomisi ya da Neo-klasik İktisat, 1930’lu ve 1940’lı yıllarda piyasa ekonomisinin milli ekonomi içinde başarısız ve yetersiz olduğunu ve dolayısıyla devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiğini savunmuştur. 1960’lı yılların başından itibaren ise kamu ekonomisinin tek başına optimumu sağlamaktan uzak olduğunu düşünen Kamu Tercihi iktisatçıları ise devletin başarısızlığı teorisini geliştirmişlerdir.

¹ Daha geniş bilgi için bkz. James M. BUCHANAN, “The Political Biases of Keynesian Economics”, in: J.M. Buchanan, **Economics, Between Predictive Science and Moral Philosophy**, Texas A-M University Press, College Station 1987, ss. 307-308.

Kamu tercihi iktisatçıları tarafından kamu ekonomisinin başarısızlığı şu nedenlere dayandırılmıştır¹:

Rasyonel Seçmenlerin Bilgisizliği: Seçmenler, kamusal mal ve hizmetler ile ilgili tercihlerinde bilgisizdirler. Bilgisizlik, gerekli eğitim noksanlığından ya da kitle iletişim araçlarının yetersizliğinden kaynaklanabileceği gibi; çeşitli propaganda ve iletişim yöntemleri ile yasak uygulamaları da seçmenlerin gerçek bilgilere ulaşmasını engelleyebilmektedir.

Rasyonel Seçmenlerin İlgisizliği: Piyasa ekonomisinde birey, satın almak istediği mal ve hizmetler için derinlemesine araştırma yapma ihtiyacı hisseder. Oysa kamu ekonomisinde bireylerin kamusal mal ve hizmetlere olan tercihleri (talepleri) ile kamusal mal ve hizmetlerin arzı arasında yakın bir ilişki mevcut olmadığından, bireyler tercihlerini oylama mekanizması aracılığıyla açıklarlarken ihmalci ve ilgisiz davranırlar. Kamu tercihi literatüründe bu duruma bedavacılık sorunu denilmektedir. Yani, seçmen oylamada bulunsa da bulunmasa da kendisine kamusal mal ve hizmet arz edileceğinin farkındadır. Yine seçmen, kendi tercihinin kamusal mal ve hizmetlerin arzının belirlenmesinde pek önemi olmayacağı düşüncesindedir. Ayrıca, rasyonel olduğu varsayılan seçmen, kendisine kamusal mal ve hizmet arz edecek olan siyasal partiler konusunda bilgi toplamaya, bu işlerin maliyetinin yüksek olması dolayısıyla, yanaşmamaktadır. Kısaca, bedavacı motivasyonu ile hareket ederek oylama konusunda ihmalci ve ilgisiz davranan seçmen, kamu ekonomisinde optimum karar alınmasına engel olmaktadır.

Rant Kollama: Yasama ve yürütme organının faaliyetleri ve hatta yargı organının faaliyetleri baskı ve çıkar grupları tarafından

¹ Daha geniş bilgi için bkz. SAVAŞ, a.g.e.; AKTAN, a.g.e.

optimumdan uzaklaştırılabilmektedir. Baskı ve çıkar grupları, sahip oldukları seçim gücünü kullanarak ve lobicilik yapmak suretiyle bunları kendi çıkarları doğrultusunda etkilemeye çalışırlar. Bu faaliyetlere kamu tercihi literatüründe rant kollama denilmektedir. Rant kollama faaliyetleri de seçmen tercihini yansıtmayan sonuçlara yol açmaktadır.

Oy Ticareti: Oy ticareti de, seçim sonrası, seçmen tercihlerinin optimumdan uzaklaşmasına neden olmaktadır. Oy ticareti ile siyasal partiler arasında topluma arz edilecek mal ve hizmetler listesi üzerinde bir tür alış veriş yapılır. Milletvekilleri kendi bölgelerine daha fazla yatırım yapmaya çalışırlar. Bütçe kaynaklarını kendi inisiyatifleri doğrultusunda kullanarak seçim bölgelerindeki seçmenleri memnun etmek ve bir sonraki seçimi kazanabilmek için çalışırlar. Belli bölgelere daha fazla hizmet götürülmesine yol açan bu durum Kamu Tercihi literatüründe “Hizmet Kayırmacılığı” olarak adlandırılmaktadır.

Politik Miyopluk: Kamu tercihinin temel varsayımlarından bir diğerine göre ise, politikacıların amacı, oylarını maksimize edecek, diğer bir deyişle, seçilebilmeyi garanti edecek politikaları yürürlüğe koymaktır. Buna göre, politikacılar da kendi rasyonel davranış kalıpları içerisinde, uzun dönemde sonuç alınabilecek ekonomi politikaları yerine kısa dönemde sonuç alabilecekleri ekonomi politikalarını tercih etmektedirler. Literatürde buna “miyopluk etkisi” denilmektedir. Kamu harcamalarının vergiler yerine borçlanılarak finanse edilmesi buna verilebilecek en güzel örnektir.

Oybirliği İlkesinin Gerçekleştirilememesi: Gerçek yaşamda oybirliği ilkesinin gerçekleştirilmesi oldukça güçtür. Bir konuda herkesin aynı düşünmesi veya aynı şeyi istemesi doğanın düzenine

de aykırıdır. Çağdaş demokrasilerde basit çoğunluk ile alınan kararlar, çoğunluğun azınlık üzerine baskı kurması ile sonuçlanmaktadır.

Kamusal Mal ve Hizmetlerin Demet Şeklinde Sunulması:

Kamusal mal ve hizmetler bir bütün halinde arz edilmekte olduğundan, gerçek toplum tercihlerini yansıtmamaktadır.

Ortanca Seçmen Teorisi: Siyasal iktidar, daima oylarını maksimize etmek için ortanca seçmenleri memnun edecek politikaları uygulamak zorundadır. Ortanca seçmen grubu, politikacıların önemli bir oy potansiyelini oluşturmaktadır.

3. Devletin Büyümesinin Sosyal Maliyeti

Kamu Tercihi Teorisi ile uğraşan iktisatçılar, teorik ve deneysel çalışmaları ile milli ekonomi içerisinde kamu ekonomisinin giderek büyüdüğü sonucuna varmışlardır. Kamu ekonomisinin milli ekonomi içindeki oransal büyümesinin yanı sıra, milli ekonominin de büyüdüğü düşünülürse, kamu ekonomisi özel ekonomiden daha hızlı bir şekilde büyümektedir. Bu konunun harcama boyutunu ele alan Adolph Wagner, kamu harcamalarının artışı bir kanuna dayandırmıştır. Literatüre Wagner Kanunu olarak geçen kamu harcamalarının artışı kanunu, kamu harcamalarını artıran nedenleri de ortaya koymaktadır. Kamu Tercihi iktisatçıları devletin büyümesini, klasik görüşün gerekçelerine ek olarak, iki ayrı yaklaşım ile açıklamaya çalışmışlardır. Bunlardan bir tanesi yukarıda da açıklanan “Maximand” yaklaşımı ve diğeri de “Keynezyen Ekonomi Politikaları”dır.

James M. Buchanan aşırı büyümüş devleti, Thomas Hobbes’un benzetmesine atıfta bulunarak “Leviathan” olarak tanımlamıştır. Leviathan’ın dizginlenmesi için devletin yetkilerinin ve gücünün

sınırlandırılması gerektiğini söylemiş ve bu hususu ekonomik ve politik özgürlüğe giden tek yol olarak görmüştür¹.

Kamu Tercihi Teorisi, devletin büyümesinin sosyal maliyetini iki yönden ele almaktadır.

a) Ekonomik Yozlaşma

Kamu tercihi iktisatçılarına göre politikacıların yeniden seçilmeyi garantileyebilmek ve oylarını maksimize edebilmek için kamu harcamalarını artırmaya ve vergi oranlarını indirmeye (veya vergi oranlarını kamu harcamalarındaki artıştan daha az bir oranda artırmaya) yönelik genel eğilimleri, ekonomik sorunların ve ekonomik yapıdaki yozlaşmaların temelini oluşturur. Artan kamu harcamalarının, emisyon ve borçlanma ile karşılanması kronik bütçe açıkları ve kronik enflasyonun bizatihi kaynağını teşkil eder. Ekonomik sorunlar şüphesiz bütçe açıkları ve enflasyonla sınırlı değildir. Seçimi kazanan partiler bu kez yapay olarak meydana getirdikleri bu sorunlarla mücadele ve bütçe açıklarının kapatılması için seçimin kazanılmasının hemen ardından vergi oranlarını artırmak, devlet tarafından üretilen mal ve hizmetlerin fiyatlarına zam yapmak vb. şekillerde ekonomiye müdahalede bulunurlar. Kamu tercihi literatüründe “Politik Konjonktür Hareketleri” olarak adlandırılan bu seçim ekonomisi stratejisi, uzun dönemde toplam tasarruflar ve toplam yatırımlar üzerinde ve sonuçta ekonomi geneli üzerinde olumsuz sonuçlar doğurur.²

Ekonomide görülen yozlaşmaları kamu tercihi teorisyenleri şu şekilde saymaktadırlar³:

¹ Daha geniş bilgi için bkz. James M. BUCHANAN, **The Limits of Liberty, Between Anarchy and Leviathan**, Chicago University Press, Chicago and London 1975.

² AKTAN, a.g.e., s. 31.

³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. SAVAS, a.g.e.; AKTAN, a.g.e.

- ◆ Kamu harcamalarının mevcut ve/veya potansiyel kamu gelirlerinden fazla olması ve bu suretle ortaya çıkan bütçe açıkları,
- ◆ Kamu harcamalarının vergi-dışı kaynaklardan sağlanır hale gelmesi ve böylece borç yükünün her yıl artması,
- ◆ Kamu harcamalarının, vergiler ve borçlanma dışında kısmen emisyon ile karşılanması ve bunun sonucunda ortaya çıkan kronik enflasyon süreci,
- ◆ Vergi yükünün de zaman içinde giderek artması ve bunun ekonomideki büyüme ve verimlilik üzerinde olumsuz sonuçlar doğurması,
- ◆ Vergi yükünün artması ile birlikte vatandaşların adeta bir “vergi sömürüsü” altında ezilmeleri ve ister istemez toplumda vergi kaçakçılığının artması ve vergi ahlakının bozulması,
- ◆ Enflasyonist süreç içerisinde artan vergi yükünün toplam yatırımlar üzerinde olumsuz sonuçlar doğurması ve bu suretle ekonomide durgunluk ve işsizliğin baş göstermesi; böylece enflasyon ve stagstasyon simultane yapısının “stagflasyon” adı verilen yeni bir ekonomik sorunu gündeme getirmesi,

Yüksek enflasyon ve yüksek vergi yükü simultane yapısının bu iki kelimeden türetilmiş olan ve “Taxflation” olarak adlandırılan bir diğer ekonomik soruna yol açması. Enflasyon ortamında, kişilerin elde ettiği kazanç ve iratların parasal olarak değeri yükseldiği zaman, vergi tarifesinin değişmediği varsayılırsa, bu kazanç ve iratlar daha üst gelir gruplarının ödediği vergi dilimine kayacak ve ister istemez bu kişiler daha fazla vergi ödeyeceklerdir.

b) Politik Yozlaşma

Devletin büyümesi, politikacı ve bürokratların güç ve yetkilerini artırır. Ayrıca, baskı ve çıkar grupları da büyüyen devletten bir hisse kapmak amacıyla “lobicilik” ve “rant kollama” faaliyetlerini artırır. Devletin büyümesi ile birlikte başlıca şu tür politik yozlaşmalar ortaya çıkar¹:

Rüşvet: Devletin büyümesi ile birlikte rüşvetin boyutları artmakta ve denetimi güçleşmektedir.

Adam Kayırmacılık: “İltimas” ya da “torpil” olarak adlandırılan ve liyakat esasının yerine kaim olan bu anlayış kamu kurumlarının istihdam yapısının da kalitesini düşürmektedir. Devletin büyümesi ile birlikte adam kayırmacılık faaliyetleri de artacak ve denetimi güçleşecektir.

Hizmet Kayırmacılığı: Siyasi iktidar bir sonraki seçimi de kazanabilmek için bütçe tahsisatlarını kendi hedefleri doğrultusunda kullanacaktır.

Politik Yandaşlık: “Partizanlık” ya da “patronaj” olarak adlandırılan bu tür faaliyetlere ise daha çok yerel birimlerde rastlanmaktadır. Siyasi partiler kendi seçmenleri içinden kendilerini destekleyen gruplara, haksız çıkarlar sağlayarak bu grupların desteğini sürdürmek isterler. Önce hukuk dışı olarak yürütülen bu faaliyetler daha sonra çıkarılan yasalarla hukuki hale getirilebilir.

Lobicilik ve Rant Kollama: Siyasi karar alma sürecinde baskı ve çıkar grupları; iktidar partisi, diğer muhalefet partileri, bürokrasi ve seçmenler üzerinde etkili olarak çıkar kollamaya çalışırlar.

¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. SAVAS, a.g.e.; AKTAN, a.g.e.

H. Anayasal İktisat

Kamu tercihi iktisatçıları, devletin büyümesi ile birlikte ortaya çıkan politik ve ekonomik yozlaşma sürecinin ortadan kaldırılabilmesi için, politik karar alma sürecinde bir yeniden yapılanmanın gereğine işaret etmişlerdir. Bu yeniden yapılanmanın, politik karar alma sürecinde rol alan aktörlerin daha iyileriyle değiştirilmesi, kültürlü, dini yönü güçlü ve ahlaki inanç sahibi kimselerin iş başına getirilmesi ile değil, anayasal-yasal-kurumsal çerçevenin yeniden düzenlenmesi ile gerçekleştirilebileceğine inanan Buchanan bu hususu şu şekilde özetlemektedir:

“Anayasal-kurumsal reform içerisinde “kötü”, “fena” veya “yeteneksiz” olan politikacıların “iyi”, “nazik” veya “yetenekli” olanlarıyla değiştirilmesi gibi bir öneriye yer yoktur. Anayasal reform içerisinde amaç ne yönetimde rol alan kimselerin “daha iyilerinin” seçilmesi, ne de onların bu konuda ikna edilmesidir. Anayasal reformun amacı politikacıların uyması gereken sınırların veya kuralların oluşturulmasıdır.”¹

Buchanan’ın kamu tercihi alanında yaptığı çalışmalar ve öneriler “Anayasal İktisat” yaklaşımı şeklinde yeni bir disiplinin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Devletin egemenlik hakkı ve kudretinin bir sonucu olarak sahip olduğu yetkilerin anayasal çerçevede belirlenmesi ve sınırlarının çizilmesini savunan düşünür, böylece bu güç ve yetkilerin milletin temsilcilerince kötüye kullanılamayacağı gibi, keyfi olarak da kullanılamayacağını söylemiştir².

¹ James M. BUCHANAN, “Constitutional Restrictions on the Power of Government”, in: James M. Buchanan & Robert D. Tollison (Eds.), **The Theory of Public Choice II**, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1984, s. 498.

² Daha geniş bilgi için bkz. James M. BUCHANAN, “The Achievement and the Limits of Public Choice in Diagnosing Government Failure and in Offering Bases for Constructing

Anayasal politik iktisat teorisinin felsefi temellerini “Sosyal Sözleşme Teorisi” oluşturur. Sosyal sözleşme, toplumda birlikte yaşayan bireylerin, temel hak ve özgürlükleri ile toplum içerisinde uyulması gerekli olan kuralları içeren informel kurallar üzerinde görüş birliğine varmalarını ifade eder. İyi bir toplumsal düzenin temelleri, sosyal sözleşme içerisinde oluşturulmuş kural ve kurumlara dayalıdır. Sosyal sözleşme, anayasal demokrasinin normatif ilkelerini içerir. Sosyal sözleşme, anayasalardan başlıca şekil ve amaç yönünden ayrılır¹:

- ◆ Anayasalar, yazılı hukuk kurallarıdır. Buna karşın sosyal sözleşme ilkelerinin yazılı olması gerekmez
- ◆ Anayasalar iyi bir toplumsal düzenin politik ve ekonomik ilkelerini açıklar. Sosyal sözleşme, anayasalar gibi belirli kurumlar oluşturmaz. Kollektif kararların alınacağı çerçeveyi ve prosedürleri normlar olarak saptamaz. Bunun yerine, sosyal sözleşme, temel insani değerleri ortaya koymaya çalışır.

Anayasal politik iktisat, iyi bir toplumsal düzeni oluşturacak politik kuralların ve kurumların sosyal sözleşme teorisine dayalı olarak belirlenmesini savunmaktadır. Ancak, toplumun hem hukuki ve hem de kurumsal yapısını yönlendirecek anayasaların, vatandaşların bilinçli gayretleriyle ideal şeklini alacağını kabul etmektedir. Bu düşünce literatürde “Sözleşmecî Anayasacılık” olarak adlandırılmaktadır. Sözleşmecî anayasacılık “Yapıcı Rasyonalizm” ilkesine dayanmakta olup, spontan düzeni ya da “Evrimeci Rasyonalizm”i reddeder. Örneğin, Fizyokratlar’ın “Doğal Düzen”i, Adam Smith’in “Görünmez El”i spontan düzeni açıklayan görüşlerdir. Bu görüşe göre sosyal düzeni belirleyen kural ve kurumlar zaman içinde kendiliğinden, yani spontan olarak

Reform”, Horst HANUSCH (Ed.) **Anatomy of Government Deficiencies**, Springer-Verlag, Berlin 1983, ss. 15-25.

¹ AKTAN, a.g.e., s. 36.

meydana gelmiştir. “Yapıcı Rasyonalizm” ise sosyal düzeni oluşturan kural ve kurumların kendiliğinden değil, sözleşmecî bir perspektifle anayasal düzeyde belirlenmesi anlayışıdır.

Yapıcı rasyonalizm geleneği Platon’la başlayıp Descartes, Hegel, Comte yoluyla günümüze gelmektedir¹. Aynı gelenekte yer alan düşünürler olarak Hobbes ve Rousseau’yu da saymak gerekmektedir². Rasyonalizm geleneğinden etkilenen düşünürler arasında Locke ve Montesquieu ile J.S. Mill ve Spencer gibi özgürlükçü düşünürlerin de yer aldığı görülmektedir³. Yapıcı rasyonalizmin en etkili ifadesini Descartes yapmıştır. Ancak rasyonalizmi sosyal teoriye taşıma alanında asıl etkili olan Hobbes’tur⁴.

1. Anayasaların Ekonomik Teorisi

Devlet ile bireylerin taraf olduğu bir sözleşmenin iki yönü vardır. Anayasal iktisat yaklaşımı, anayasaların bir tarafını oluşturan devletin ekonomik hak, yetki, görev ve sorumlulukları ile diğer tarafta yer alan bireylerin ekonomik hak ve özgürlüklerini inceleme konusu yapmaktadır. Anayasal iktisatçılar, devletin yetkilerinin anayasalar yapılırken sınırlandırılmaması halinde, sonraki dönemde devletin giderek büyüyeceğini ve bunun sonucunda ekonomik ve politik yapının giderek yozlaşacağını ve demokrasinin tahribe uğrayacağını savunmaktadırlar. Onlara göre, devletin hak ve yetkilerinin sınırlandırılması, bireylerin ekonomik hak ve özgürlüklere sahip olması anlamına gelmektedir.

¹ Friedrich A. HAYEK, **The Counter Revolution of Science: Studies on the Abuse of Reason**, Liberty Press, Indianapolis 1979, s. 392.

² Friedrich A. HAYEK, **Law, Legislation and Liberty, Volume 1, Rules and Order**, Routledge and Kegan Paul, London 1973, s. 8.

³ John A. I. BEWAJI, “The Social Contract Tradition”, **Social Philosophy**, <<http://web.bu.edu/wcp/Papers/Soci/SociBewa.htm>>, 22.05.2001.

⁴ YAYLA, a.g.e., ss. 66-67.

Ekonomik yapının bugün için üzerinde uzlaşmış bir tanımı bulunmamaktadır. Akademisyenler daha çok, bu yapının sınırlarını çizmekte ve devlete ekonomi geneline yönelik bir takım işlevler yüklemektedirler¹. Bugün ülkelerin sahip olduğu kurumsal yapıları, aynı coğrafyada zamana bağlı olarak tecrübe edilen ve geliştirilerek günümüze kadar taşınan bürokratik birikimin sonucudur.

Ekonomik yapı, toplulukların üretim ve tüketime yönelik faaliyetleri arasında denge sağlamak amacıyla oluşturulan kurumsal yapıyı ifade etmektedir. Bu kurumsal yapı insanların ekonomik gereksinimlerini daha kolay karşılamaya yöneliktir. Ekonomik kurumlar işbölümü ve ekonomik dayanışmayı sağladıkları ölçüde insanların emeklerinin verimliliklerini yükseltmişler ve üretilen mal ve hizmet miktarının artmasına ve kalitelerinin gelişmesine ortam hazırlamışlardır. Toplumların kalkınmışlık düzeyini genellikle işbölümü ve uzmanlaşmanın derecesi belirlemektedir². İşbölümü çeşitli iktisadi kurumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ekonomik kurumların gelişme seyri, bir ölçüde toplulukların kalkınma tarihlerine paralel bir seyir izlemiştir. Çünkü toplumlar, ekonomik kalkınma sürecini hızlandıran bir yapıya sahip oldukları sürece ekonomik ve sosyal yapılarını geliştirebilmişlerdir.

Toplumların ekonomik yapıları, insanlık tarihi boyunca farklı aşamalar geçirmiştir. İnsan gereksinimlerinin ekonomik yapı üzerinde önemli etkileri olmuştur. Ayrıca, ekonomik faaliyetlerin niteliği ve kullanılan üretim yöntem ve teknikleri, toplumların ekonomik yapılarının

¹ Mali Yapı ile ilgili kavramsal açıklamalar için bkz. Naci Birol MUTER, **Türkiye'nin Mali Yapısı (Kurumsal ve Kuramsal Bir Yaklaşım)**, Salihli 1996; Metin MERİÇ, **Kamu Kesiminde Mali Yapı**, İzmir 1999.

² Daha geniş bilgi için bkz. Adam SMITH, **Milletlerin Zenginliği**, Bölüm: I, Çeviren: Haldun DERİN, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948.

biçimini önemli ölçüde belirlemiştir¹. Toplumların kentleşmesi ve toplumsallaşması ile birlikte ekonomik ve mali kurumlar devletin bürokratik yapısı içinde ağırlık kazanmışlardır.

Ekonomik ve mali bürokrasinin yaygınlaşması ve genişlemesi, maliye biliminin bağımsız bir disiplin haline geldiği XIX. yüzyılda hız kazanmıştır. Özellikle siyasi otoritenin ekonomik ve mali kurumlar üzerindeki egemenlik mücadelesi, I. Dünya Savaşı sonrası dönemde ve Keynezyen İktisat anlayışının da desteği ile birlikte, XX. yüzyılın ikinci çeyreğinde egemen ideoloji haline gelmiştir. Müdahaleci ekonomi anlayışı devlet maliyesine verilen önemi artırmış ve mali kurumların daha hızlı bir şekilde büyümesine ve yeni kurumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. İşte Anayasal İktisat Yaklaşımı, bu kurumsal yapının anayasal çerçevede, aynı politik yapının olduğu gibi, sınırlarının çizilmesi üzerinde durmaktadır.

2. Politik Kurumlar Teorisi

Anayasal iktisat anlayışı anayasaları sadece ekonomik bir bakış açısıyla ele almamaktadır. Devletin politik hak, yetki, görev ve sorumlulukları ile bireylerin politik hak ve özgürlükleri de anayasalarda yer alacak şekilde düzenlenmelidir. Bu yaklaşıma göre devletin başlıca politik hak ve yetkisi, “yasa yapma hakkı”dır. Söz konusu yetki politik özgürlüklerin korunması açısından son derece önemlidir. Bireylerin mevcut politik hakları devlete bazı görev ve sorumluluklar yüklemektedir. Devletin temel politik görev ve sorumluluğu toplumsal barış, adalet ve huzurun sağlanmasıdır.

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Arif ERSOY, **İktisadi Müesseseleleşme Tarihi - İktisadi Kalkınmanın Tarihi Seyri**, AKEVLER Akdeniz Bilimsel Araştırmalar Merkezi, Tarihi Araştırmalar Serisi: 1, İzmir 1986, s. 6-7.

3. Ekonomik Anayasanın İçeriği

Devlet, egemenlik kudretini temsil eden bir kurum olarak bazı yetki ve sorumluluklara sahiptir. Anayasal iktisatçılar, devletin görev ve sorumluluklarının çok açık ve net bir şekilde ve “sınırları” ile birlikte anayasada yer alması gerektiğini savunmaktadırlar. Anayasal iktisat yaklaşımı içinde ele alınan “Ekonomik Anayasa” önerisi, bir toplumdaki birkaç anayasadan biri demek değildir. Ekonomik Anayasa: her toplumun kendi devleti ile olan tek bir anayasası içinde, ekonomik ve mali hükümlerin bir arada ele alındığı bir anayasal bölümün ifadesidir. Anayasal iktisatçılara göre, devletin yetki ve sorumluluklarının sınırlandırılması ve bu suretle bireylerin ekonomik hak ve özgürlüklerinin korunması için “Ekonomik Anayasa”nın çok iyi bir şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

Tablo: 1 - Ekonomik Anayasa'nın Genel Çerçevesi

Mali Anayasa	◆ Kamusal Mallar Anayasası ◆ Kamusal Gelirler Anayasası ◆ Vergi Anayasası ◆ Borçlanma Anayasası ◆ Kamusal Harcamalar Anayasası ◆ Denk Bütçe Anayasası ◆ Mali Federalizm Anayasası
Parasal Anayasa	◆ Para sistemine ilişkin anayasal normlar ◆ Para arzının ne şekilde artırılacağına ilişkin anayasal normlar
Dış Ticaret Anayasası	◆ Uluslararası ekonomik ilişkilere ilişkin anayasal normlar ◆ Koruyucu ve serbest dış ticaret politikalarına ilişkin anayasal normlar ◆ Döviz kuru sistemlerinin (serbest veya sabit) belirlenmesi
Yasal-Kurumsal Serbestleşme ve Rekabet Anayasası	◆ Devletin ekonomiye doğrudan kontrol ve müdahalelerinin kaldırılması ◆ Ekonomide rekabeti teşvik edici kural ve kurumların oluşturulması ◆ Yıkıcı ve haksız rekabeti yasaklayacak ve cezalandıracak normların belirlenmesi
Gelir Dağılımı Anayasası	◆ Gelir ve servet dağılımının iyileştirilmesine ilişkin anayasal normlar
Sosyal Güvenlik Anayasası	◆ Sosyal güvenlik sistemine ilişkin anayasal normlar

Kaynak: AKTAN, a.g.e., s. 43.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ACKERMAN, Bruce ; Social Justice In The Liberal State, New Haven And London: Yale University Press, 1980.
- ACKERMAN, Bruce ; We The People: Foundations, Cambridge: Harvard University Press, 1991.
- ACKERMAN, Bruce ; We The People: Transformations, Cambridge: Harvard University Press, 1998.
- AKALIN, Güneri ; Kitler ve Özelleştirilmeleri, Akçağ: 283, Ankara 1998.
- AKBAY, Muvaffak ; Umumî Âmme Hukuku Dersleri, Ankara 1968.
- AKDOĞAN, Abdurrahman ; Gelir Vergisi Açısından Vergi Adaletine Teknik Bir Yaklaşım, A.İ.T.İ.A. Maliye Fakültesi: 1, Ankara 1980.
- AKDOĞAN, Abdurrahman ; Kamu Maliyesi, Geliştirilmiş 6. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara 1997.
- AKIN, İlhan ; Kamu Hukuku, İkinci Baskı, İ.Ü.H.F. Yayını, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1980.
- AKİPEK, Ömer İlhan ; Devletler Hukuku, İkinci Kitap: Devlet, İstiklal Matbaası, Ankara 1964.
- AKSOY, Şerafettin ; Kamu Maliyesi, Filiz Kitabevi, İstanbul 1991.
- AKSOY, Şerafettin ; Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi, Son Değişikliklere Göre Yeniden Düzenlenmiş ve Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Filiz Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1991.
- AKTAN, Coşkun Can ; Anayasal İktisat, İz Yayıncılık: 232, İstanbul 1997.
- AKTAN, Coşkun Can ; Çağdaş Liberal Düşünce ve Politik İktisat, TAKAV Matbaası, Ankara 1994.
- AKTAN, Coşkun Can ; Kamu Ekonomisinden Piyasa Ekonomisine: Özelleştirme, Doğu Matbaası, Ankara 1994.
- AKTAN, Coşkun Can ; Politik Yozlaşma ve Kleptokrasi, Afa Yayıncılık, İstanbul 1992.
- AKTAN, Coşkun Can ; Yeni Global Gerçekler, TÜGİAD Yayınları, İstanbul 2000.
- ATAY, Cevdet ; Karşılaştırmalı Türk Anayasaları (Değişme ve Gelişme), Ekin Kitabevi, Bursa 1990.

- AYSAN, Mustafa A. ; 100. Doğum Yıldönümünde Atatürk' ün Ekonomi Politikası, ES Yayınları, İkinci Baskı, Ekonomik ve Sosyal Yayınlar: 3, İstanbul 1980.
- BARRY, Norman ; Birey, Cemaat, Piyasa: Liberal Bir Perspektif, Çeviren: Aliye Mavili AKTAŞ, Liberte Yayınları, Ankara.
- BEETHAM, David & Kevin BOYLE ; Demokrasinin Temelleri - 80 Soru ve Cevap, Çeviren: Vahit BIÇAK, Liberte Yayınları: 22, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 1998.
- BERGER, Suzanne (ed.) ; Pluralism, Corporatism and the Transformation of Politics, Cambridge University Press 1981.
- BORATAV, Korkut ; Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, Yeni Dizi: 1, İstanbul, Ocak 1989.
- BRENNAN, Geoffrey & James M. BUCHANAN ; The Power To Tax, Analytical Foundations of A Fiscal Constitution, Cambridge University Press, London 1980.
- BRENNAN, Geoffrey & James M. BUCHANAN ; The Reason of Rules, Constitutional Political Economy, Cambridge University Press, New York 1985.
- BUCHANAN, James M. & Gordon TULLOCK ; The Calculus of Consent, Ann Arbor: The University of Michigan Press 1962.
- BUCHANAN, James M. ; Freedom in Constitutional Contract, Perspectives of a Political Economist, Texas A&M University Press, College Station and London 1977.
- BUCHANAN, James M. ; Kamu Tercihi ve Anayasal İktisat, (Yayına Hazırlayanlar: Aytaç EKER & Coşkun Can AKTAN), Akliselim Matbaası, İzmir 1992.
- BUCHANAN, James M. ; The Limits of Liberty, Between Anarchy and Leviathan, Chicago University Press, Chicago and London 1975.
- CANİKLİOĞLU, Meltem Dikmen ; Anayasa Arayışları ve Türkiye (Anayasal İktisat Eleştirisi), BDS Yayınları, İstanbul 1998.
- CAWSON, Alan ; Organized Interests and the State: Studies in Meso-Corporatism, London, Sage 1985.
- COASE, R.H. ; The Firm, The Market and The Law, Chicago U.P., Chicago, 1988.

- CULLIS, John & Philip JONES ; Public Finance and Hublic Choice, Analytical Perspectives, McGraw-Hill Book Company, Berkshire 1992.
- ÇAĞAN, Nami ; Vergilendirme Yetkisi, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul 1982.
- ÇAM, Esat ; Siyaset Bilimine Giriş, Der Yayınları, İstanbul 1990.
- ÇAPRA, Ömer ; İslâm Ekonomi Sistemi, Çeviren: Fatih KURTULMUŞ, Fikir Yayınları: 19, İstanbul.
- ÇAVDAR, Tevfik ; Türkiye’ de Liberalizm (1860-1990), İmge Kitabevi: 42, Ankara 1992.
- DEMİR, Osman ; Ekonomide Devlet, Sermaye Piyasası Kurulu Yayın No: 71, Ankara, Mayıs 1997.
- DEMİR, Ömer ; Kurumcu İktisat, Vadi Yayınları, Ankara 1996.
- DOWNS, Anthony ; An Economyc Theory of Democracy, New York: Harper and Row 1957.
- DUVERGER, Maurice ; Siyasi Partiler, Çeviren: Ergun ÖZBUDUN, 3. Basım, Bilgi Yayınları: 10, Kasım 1986.
- EKELUND, Robert Jr. & Robert F. HEBERT ; A History of Economic Theory and Medhod, Duke University Press, North Carolina 1971.
- ERDOĞAN, Mustafa ; Anayasa ve Özgürlük, Yetkin Yayınları, Ankara 2002.
- ERDOĞAN, Mustafa ; Anayasacılık, Parlamentarizm, Silahlı Kuvvetler, Siyasal Kitabevi, 1993.
- ERDOĞAN, Mustafa ; Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.
- ERDOĞAN, Mustafa ; Liberal Toplum Liberal Siyaset, Siyasal Kitabevi, Ankara 1993.
- EROĞLU, Hamza ; Devletler Umumi Hukuku, 3. Baskı, Adım Yayıncılık, Ankara 1991.
- EROL, Ümit ; Eleştirel Bir Gözle Serbest Piyasa, Bağlam Yayınları: 106, İnceleme-Araştırma Dizisi: 60, Ankara 1997.
- ERSOY, Arif ; İktisadî Düşünceler Tarihi, Ak Yol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir 1986.
- ERSOY, Arif ; İktisadi Müesseseseleşme Tarihi - İktisadi Kalkınmanın Tarihi Seyri, AKEVLER Akdeniz Bilimsel Araştırmalar Merkezi, Tarihi Araştırmalar Serisi: 1, İzmir 1986.

- ERSOY, Arif ; İktisadi Teoriler ve Düşüncelerin Gelişme Tarihi, Abam Akevler Bilimsel Araştırma Merkezi, İzmir 1990.
- ESKİCİOĞLU, Osman ; İslâm Hukuku Açısından Hukuk ve İnsan Hakları, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1996.
- FALAY, Nihat ; Maliye Tarihi (Ders Notları), Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.
- FREY, Bruno S. ; Democratic Economic Policy: A Theoretical, Oxford: Basil Blackwell 1983.
- GEMAHLING, Paul ; Büyük Ekonomistler, Çeviren: Zühtü URAY, Devlet Basımevi, İstanbul 1939.
- GORDON, David ; Avusturya İktisadının Felsefi Kökleri, Çeviren: Necmiddin BAĞDADIÖĞLU, Liberte Yayınları: 38, Ankara 2000.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref & Suna KİLİ ; Türk Anayasa Metinleri 1839-1980, İkinci Bası, A.Ü.S.B.F. Yayınları: 496, Ankara 1982.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref ; Anayasa Hukuku, 3. Bası, S Yayınları, Ankara 1991.
- GUERRIEN, Bernard ; Neo-Klasik İktisat (L'économie Néo-Classique), Çeviren: Ertuğrul TOKDEMİR, İletişim Yayınları - La Decouverte, Cep Üniversitesi, Ağustos 1991.
- HAMİTOĞULLARI, Beşir ; Çağdaş İktisadi Sistemler, A.Ü. S.B.F. Yayınları No: 416, Ankara 1978.
- HAYEK, Friedrich A. ; Economic Freedom, Blackwell, Oxford, 1991.
- HAYEK, Friedrich A. ; Kölelik Yolu, Çeviren: Turhan FEYZİOĞLU, Yıldırım ARSAN, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 1995.
- HAYEK, Friedrich A. ; Law, Legislation and Liberty, Volume 1, Rules and Order, Routledge and Kegan Paul, London 1973.
- HAYEK, Friedrich A. ; Legislation and Liberty, A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy, London: Routledge&Kegan Paul 1973.
- HAYEK, Friedrich A. ; The Counter Revolution of Science: Studies on the Abuse of Reason, Liberty Press, Indianapolis 1979.
- HEATON, Herbert ; Avrupa İktisat Tarihi - İlkçağdan Sanayi Devrimine, Çeviren: Mehmet Ali KILIÇBAY, İmge Kitabevi Yayınları: 113, Ankara 1995.
- İNCE, Macit ; Devlet Borçları ve Türkiye, Altıncı Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara 2001.

- JASAY, Anthony de ; Tercih, Sözleşme, Rıza: Liberalizme Yeni Bir Bakış, Çeviren: Alişan OKTAY, Liberte Yayınları: 18, Ankara 1991.
- KAPANİ, Münici ; Politika Bilimine Giriş, Beşinci Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1989.
- KARATEPE, Şükrü ; Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme, İz Yayıncılık: 67, İstanbul 1993.
- KAZGAN, Gülten ; İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, İkinci Basım, Remzi Kitabevi, Büyük Fikir Kitapları Dizisi: 39, İstanbul, Aralık 1980.
- KEATING, Michael ; Politics of Modern Europe: The State and Political Authority in The Major Democracies, Edward Alger, Vermont 1993.
- KESİR, İbn ; Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, Çevirenler: Bekir KARLIAĞA & Bedrettin ÇETİNER, Çağrı Yayınları: 40, C. 5, İstanbul 1984.
- KEYNES, J.M. ; The General Theory of Employment, Interest and Money, Mc Millan, London 1936.
- KIRBAŞ, Sadık ; Devlet Malları, Yenileştirilmiş 2. Baskı, Adım Yayıncılık: 1, Ankara 1988.
- KÖK, Recep ; İktisadi Düşünce - Kavramların Analitik Evrimi, İzmir 1999.
- KURMUŞ, Orhan ; Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu, Savaş Yayınları, Ankara 1982.
- LABROUSSE, Roger ; Introduction à la Philosophie Politique, Paris 1959.
- LINDBECK, Assar ; Piyasa Ekonomisi ve Demokrasi "Yeni Sol' un İktisadi Görüşlerinin Eleştirisi", Çeviren: Şahin ALPAY, Birey ve Toplum Yayınları Sol' da Tartışmalar Dizisi: 1, Ankara 1985.
- MANNAN, M.A. ; İslâm Ekonomisi Teori ve Pratik, Çevirenler: Bahri ZENGİN & Tefik ÖMEROĞLU, 4. Baskı, Fikir Yayınları: 4/11, İstanbul 1980.
- MANNAN, M.A. ; İslâm ve Çağdaş Ekonomik Konular, Çeviren: Ali ZENGİN, Fikir Yayınları: 14, İstanbul 1984.
- MARDİN, Şerif ; Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, Toplu Eserleri: 1, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1989.

- MARDİN, Şerif ; Türk Modernleşmesi, Makaleler 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- MARDİN, Şerif ; Türkiye’ de Din ve Siyaset, Makaleler 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- MARX, Karl ; Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı, Çeviren: Selim BELLİ, Sol Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul 1976.
- MERİÇ, Metin ; Kamu Kesiminde Mali Yapı, İzmir 1999.
- MEVDÛDÎ ; Faiz, Çeviren: Beşir ERYARSOY, Bir Yayıncılık: 44, İstanbul 1985.
- MUELLER, Dennis C. ; Public Choice II, Cambridge (Mass.): Cambridge University Press 1991.
- MUTER, Naci Birol ; Türkiye’ nin Mali Yapısı (Kurumsal ve Kuramsal Bir Yaklaşım), Salihli 1996.
- ONAR, Sıddık Sami ; İdare Hukukunun Umumi Esasları, 3. Bası, İstanbul 1966.
- OPPENHEIMER, Franz ; Devlet, Çeviren: Alâeddin ŞENEL ve Yavuz SABUNCU, Kaynak Yayınları, Ankara 1984.
- OYAN, Oğuz ; Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları, İmaj Yayınevi, Ankara, Kasım 1998.
- ÖNCEL, Mualla & Ahmet KUMRULU & Nami ÇAĞAN ; Vergi Hukuku, A.Ü. H.F.: 494, Ankara 1992.
- ÖZBUDUN, Ergun ; Türk Anayasa Hukuku, 4. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara.
- ÖZSOYLU, Ahmet Fazıl ; Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- PAMUK, Şevket ; 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, Gerçek Yayınevi: 55, Ocak 1988.
- PIGOU, A. ; Study In Public Finance, London 1951.
- PLEHANOV, G.V. ; Materyalizm Üzerine Üç Deneme (D’Holbach-Holvetius-Marx), Çeviren: Mehmet Dündar, Kaynak Yayınları: 76, İstanbul 1987.
- POGGI, Gianfranco ; The Development of the Modern State: A Sociological Introduction, London: Hutchinson 1978.
- PRZEWORSKI, Adam ; Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America, Cambridge University Press 1991.

- RÂNÂ, İrfan Mahmud ; Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı, Çeviren: Ahmet KOT, Bir Yayıncılık: 27, İstanbul 1985.
- RAWLS, John ; A Theory of Justice, Cambridge (Mass.): Harvard University Press 1971.
- REISMAN, David ; The Political Economy of James Buchanan, Texas A-M University Press, College Station 1990.
- RITTER, A & J.C. BONDANELLA & W.W. NORTON (eds.) ; Rousseau's Political Writings, New York and London, 1988.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques; Toplum Anlaşması, Çeviren: Vedat GÜNYAL, Ankara 1946.
- SABINE, George ; Siyasal Düşünceler Tarihi, Çeviren: Harun RIZATEPE, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını: 16, Ankara 1969.
- SAKAL, Mustafa ; Anayasal Bütçe Reformunun Esasları, Gazi Kitabevi, Ankara 2003.
- SAKAL, Mustafa ; Türkiye' de Mali Disiplin Sorunu: Kamu Açıkları ve Borçlanmanın Sürdürülebilirliği (1988-2000 Dönem Analizi), Gazi Kitabevi, Ankara 2003.
- SAKINÇ, Süreyya ; Kamusal Mali Yerinden Yönetim ve Yerel Kamusal Malların Sunumunda Etkinlik, Emek Matbaacılık, Manisa 1998.
- SAVAŞ, Vural Fuat ; Anayasal İktisat, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul 1997.
- SAVAŞ, Vural Fuat ; Çağımızın Deneyi EURO, Siyasal Kitabevi, İstanbul 1999.
- SAVAŞ, Vural Fuat ; İktisatın Tarihi, Liberal Düşünce Topluluğu, İstanbul 1997.
- SAVAŞ, Vural Fuat ; Piyasa Ekonomisi ve Devlet, İkinci Baskı, Liberte Yayınları: 36, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 2000.
- SAYBAŞILI, Kemâli (Derleyen) ; Liberalizm, Refah Devleti, Eleştiriler, Bağlam Yayınları: 64, İnceleme-Araştırma Dizisi: 28, Ankara 1993.
- SAYBAŞILI, Kemâli ; Devletin Ekonomiye Müdahalesi (1963-1985), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1986.
- SCHMITTER Philippe C. & Gerhard LEMBRUCH (eds.) ; Trends Toward Corporatist Intermediation, London Sage, 1979.

- SCHUMPETER, Joseph ; Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi II, Varlık Yayınları, İstanbul 1977.
- SELÇUK, Sami ; Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne, Üçüncü Baskı, Yeni Türkiye Yayınları: 1, Ankara 1999.
- SENCER, Muzaffer ; Osmanlı Toplum Yapısı, Azgelişmişliğin Tarihsel Temeli, Yöntem Yayınları: 13, Bilimsel - Araştırma - Belgeler Dizisi: 7, İstanbul 1973.
- SİDDİKÎ, S.A. ; İslâm Devletinde Mali Yapı, Çeviren: Rasim ÖZDENÖREN, Fikir Yayınları: 2, İstanbul 1973.
- SİDDİKÎ, S.A. ; İslâm Ekonomi Düşüncesi, Çeviren: Yaşar KAPLAN, Bir Yayıncılık: 13, İstanbul 1984.
- SMITH, Adam ; Milletlerin Zenginliği, Bölüm: I, Çeviren: Haldun DERİN, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948.
- SOYSAL, Mümtaz ; 100 Soruda Anayasanın Anlamı, 10. Baskı, Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi: 12, İstanbul 1993.
- SÖNMEZ, Nezihe ; Kamu Bütçesi ve Bütçe Politikası, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1994.
- ŞEN, Sabahattin (Editör) ; Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye, Bağlam Yayınları No: 54, İnceleme-Araştırma: 22, Genişletilmiş 2. Basım, Kasım 1992.
- ŞENEL, Alâeddin ; Siyasal Düşünceler Tarihi, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 498, Ankara 1982.
- ŞENER, Abdüllatif ; Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, İşaret Yayınları No: 39, Bilimsel Araştırma Dizisi: 6, İstanbul 1990.
- TABAKOĞLU, Ahmet ; Türk İktisat Tarihi, Genişletilmiş İkinci Baskı, Dergâh Yayınları: 122, İstanbul 1994.
- TALAS, Cahit ; Ekonomik Sistemler, S. Yayınları, Ankara 1980.
- TAN, Turgut ; Ekonomik Kamu Hukuku, T.O.D.A.İ.E.: 120, Ankara 1984.
- TEZEL, Yahya Sezai ; İktisadi Büyüme, Ankara 1989.
- TİMUR, Hüseyin ; İktisadi Düşünceler Tarihi, İkinci Baskı, İstiklal Matbaası, İzmir 1968.
- TUĞ, Salih ; İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1966.
- TÜĞEN, Kâmil ; Devlet Bütçesi, İkinci Baskı, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1999.

- TÜRKKAN, Erdal ; Ekonomi ve Demokrasi, Turhan Kitabevi, Ankara 1996.
- ULATAM, Özhan & Yaşar METHİBAY ; Vergi Hukuku, Değişik 4. Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara 2000.
- ULUATAM, Özhan ; Kamu Maliyesi, 6. Baskı, Ankara 1999.
- ULUTAN, Burhan ; İktisadi Doktrinler Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1978.
- ULUTÜRK, Süleyman ; Türkiye’ de Planlı Dönemde Kamu Harcamalarının Gelişimi ve Devletin Ekonomideki Rolü, Akçağ Yayınları No: 241, Ekonomik ve Mali Araştırmalar: 2, Ankara 1998.
- USLU, Hüseyin ; İslâm Müesseseleri Tarihi, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1985.
- YALÇIN, Aydın ; İktisadi Doktrinler ve Sistemler Tarihi, Üçüncü Baskı, Ankara 1991.
- YAYLA, Atilla ; Özgürlük Yolu - Hayek’ in Sosyal Teorisi, Turhan Kitabevi, Ankara 1993.
- YETİK, Zübeyir ; Ekonomiye Değinmeler, Akabe Yayınları: 64, Mart 1987.

Makaleler

- ACKERMAN, Bruce ; “Constitutional Economics - Constitutional Politics”, Constitutional Political Economy, Vol. 10, Issue: 4, November 1999.
- AKALIN, Güneri ; “Anayasal İktisada Analitik Bir Yaklaşım: Kamu Maliyesinde Bedavacılık Sorunu, Kamu Açıkları ve Enflasyon İlişkisi”, Sosyal Bilimler Dergisi, S: 3, 1994.
- AKALIN, Güneri ; “Anayasal İktisat ve Türkiye İçin Ekonomik Anayasa Önerisinin Değerlendirilmesi”, Vergi Dünyası, S. 185, Ocak 1997.
- AKALIN, Güneri ; “Türkiye’ de Piyasa Ekonomisine Geçiş, Anayasamız ve Anayasal İktisat”, Yeni Türkiye, S: 13, 1997.
- AKALIN, Güneri ; “Türkiye’de Devletçilik Hareketi ve Sosyo-Ekonomik Maliyeti”, Liberal Düşünce, Liberal Düşünce Topluluğu, C: 1, S: 1, 1996.

- AKTAN, Coşkun Can ; “Anayasal İktisat Felsefesi ve “Ekonomik Anayasa Reformu”na Yönelik Eleştirilere Cevaplar (I)”, Yeni Türkiye, Yıl: 5, S: 29, Eylül-Ekim 1999.
- AKTAN, Coşkun Can ; “Anayasal İktisat Felsefesi ve “Ekonomik Anayasa Reformu”na Yönelik Eleştirilere Cevaplar (II)”, Yeni Türkiye, Yıl: 5, S: 29, Eylül-Ekim 1999.
- AKTAN, Coşkun Can ; “Çağdaş İktisadi Düşünceler”, D.E.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi, C: 5, S: 1-2, 1990.
- AKTAN, Coşkun Can ; “Demokrasi, Liberalizm ve Sınırlı Devlet”, Yeni Türkiye, Yıl: 5, S:25, Ocak-Şubat 1999.
- AKTAN, Coşkun Can ; “Ekonomik Anayasa Reformuna Kim(ler), Niçin Karşı Çıkıyor?”, Yeni Türkiye, Yıl: 5, S: 29, Eylül-Ekim 1999.
- AKTAN, Coşkun Can ; “Kanun Devleti Değil, Hukuk Devleti Olmalıyız...”, Yeni Türkiye, Yıl: 4, S. 21, Mayıs-Haziran 1998.
- AKTAN, Coşkun Can ; “Leviathan: İnsan Haklarının Koruyucusu mu, Yoksa İhlalcisi mi?”, Yeni Türkiye, Yıl: 4, S: 21, Mayıs-Haziran 1998.
- AKTAN, Coşkun Can ; “Politikanın Ekonomik Analizi: Kamu Tercihi Teorisi”, Banka ve Ekonomik Yorumlar, Mart 1990.
- AKTAN, Coşkun Can ; “Virginia Politik İktisat Okulunun Öğretisi: Kamu Tercihi ve Anayasal İktisat”, Banka ve Ekonomik Yorumlar, Kasım 1991.
- AKTAN, Coşkun, Can ; “Vergileme Yetkisinin Sınırlandırılması ve Anayasal Vergi Düzeni”, Vergi Sorunları, S: 118, Temmuz 1998.
- ALTAN, Mehmet ; “Seçkin Bir Yaklaşım”, Ekonomik Panorama, 31 Mayıs 1992.
- ARIKAN, Zeynep ; “Türk Vergi Düzenine Anayasal Yaklaşım”, D.E.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi, C: 11, S: 1, 1996.
- ARIKAN, Zeynep ; “Vergilendirmede Demokrasi”, Vergi Sorunları, Nisan 1998.
- ARIN, Tülay ; “Anayasal İktisat ve refah Devleti: TİSK ve TÜSİAD’ ın Asgari Devlet Raporlarının Eleştirisi”, Ekonomide Durum, Bahar/Yaz 1997.
- ATASAYAR, Kubilay ; “Ekonomik Anayasa İhtiyacı”, İşveren, Aralık 1996.

- AZARIADIS, Costas, Vincenzo GALASSO ; “Constitutional ‘Rules’ And Intergenerational Fiscal Policy”, Constitutional Political Economy, Vol. 9, Issue 1, March 1998.
- BECKMANN, Klaus & Elisabeth LACKNER-FREY ; “How Leviathan Taxes”, Constitutional Political Economy, Vol. 13, Issue: 3, September 2002.
- BERNHOLZ, Peter ; “Monetary Constitution, Political-Economic Regime, And Long-Term Inflation”, Constitutional Political Economy, Vol. 12, Issue: 1, March 2001.
- BİLGİN, Mehmet Hüseyin ; “Politik Yozlaşma ve Anayasal İktisat”, İktisat, Şubat 1998.
- BLANKART, Charles B. ; “The Process Of Government Centralization: A Constitutional View”, Constitutional Political Economy, Vol. 11, Issue: 1, March 2000.
- BUCHANAN, James M. & Richard E. WAGNER ; “The Consequences Of Mr. Keynes”, The Institute of Economic Affairs, London 1978.
- BUCHANAN, James M. ; “Constitutional Economics”, in: James M. Buchanan, Explorations into Constitutional Economics, Texas A-M University Press, College Station 1989.
- BUCHANAN, James M. ; “Constitutional Restrictions On The Power Of Government”, in: James M. Buchanan & Robert D. Tollison (Eds.), The Theory of Public Choice II, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1984.
- BUCHANAN, James M. ; “Politics Without Romance: A Sketch Of Positive Public Choice Theory And Its Normative Implications”, IHS Journal, Vol: 3, 1979.
- BUCHANAN, James M. ; “The Achievement and the Limits of Public Choice in Diagnosing Government Failure and in Offering Bases for Constructing Reform”, Horst HANUSCH (Ed.) Anatomy of Government Deficiencies, Springer-Verlag, Berlin 1983.
- BUCHANAN, James M. ; “The Constitution of Economic Policy”, in: J.M. Buchanan, Economics - Between Predictive Science and Moral Philosophy, Texas A-M University Press, College Station 1987.
- BUCHANAN, James M. ; “The Political Biases of Keynesian Economics”, in: James M. Buchanan, Economics - Between

- Predictive Science and Moral Philosophy, Texas A-M University, College Station 1987.
- CORSETTI, Giancarlo & Nouriel ROUBINI ; “European Versus American Perspectives on Balanced Budget Rules”, The American Economic Review, Papers and Proceedings, Volume: 86, No: 2, May 1996.
- ÇAĞAN, Nami ; “Anayasal İktisat Olur Mu?”, Milliyet, Düşünenlerin Düşüncesi Köşesi, 1992.
- ÇAĞAN, Nami ; “Yeni Sağın Ekonomik Anayasa Yaklaşımı”, Ekonomide Durum, Bahar/Yaz 1997.
- DERBİL, Süheyy ; “Tiers-Etat Nedir?”, Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, C. VIII, S. 1-2, 1951.
- DIERMEIER, Daniel & Timothy J. FEDDERSEN ; “Comparing Constitutions: Cohesion And Distribution In Legislatures”, European Economic Review, Vol. 42, 1998.
- ERDOĞAN, Mustafa ; “Milliyetçilik İdeolojisine Dair”, Liberal Düşünce, Liberal Düşünce Topluluğu, C: 4, S: 15, 1999.
- ESER, Uğur ; “Anayasal İktisat ya da Yeni Liberal Siyasal İktisat’ ın ‘Ekonomik Anayasa’ Önerisi Üzerine”, Ekonomide Durum, Bahar/Yaz 1997.
- FORTE, Francesco ; “The Italian Post War Fiscal Constitution: Reasons Of A Failure”, European Journal of Law and Economics, Vol. 7, Issue: 2, March 1999.
- GAVISON, Ruth ; “What Belongs In A Constitution?”, Constitutional Political Economy, Vol. 13, Issue: 1, March 2002.
- GÖKBUNAR, Ramazan ; “Anayasal İktisadın Maliye Politikası Yaklaşımı”, Yönetim ve Ekonomi, S: 1, 1995.
- GÖKBUNAR, Ramazan ; “Anayasal İktisadın Vergi Reform Önerisi”, Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi, Prof. Dr. Salih ŞANVER’ e Armağan, İstanbul 1998.
- GÖKBUNAR, Ramazan ; “Anayasal Vergi Politikası Yaklaşımı”, Maliye Yazıları, Ekim-Aralık 1993.
- GÖKBUNAR, Ramazan ; “Kamu Finansmanında Demokratikleşme ve Ekonomik Anayasa Önerisi”, D.E.Ü. Hukuk Fakültesi, Şükrü POSTACIOĞLU’ na Armağan, İzmir 1997.

- GÖZÜBÜYÜK, Faruk ; “Siyasi Karar Alma Süreci ve Türk Vergi Sistemindeki İzleri”, Vergi Sorunları, S: 102, Mart 1997.
- GÜNAY, Ayşe & Ahmet ÖZEN ; “Avrupa Birliği’ nde Mali Disiplinin Sağlanmasına Yönelik Maastricht Kriterlerinin Anayasal İktisat Perspektifinden Değerlendirilmesi”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C: 4, S: 2, İzmir 2002.
- GÜNDÜZ, N. Kemal ; “Verginin Anayasal Çerçevesi”, Vergi Sorunları, S: 78, Mart 1995.
- HAMLIN, Alan ; “The Voice Of The People”, Constitutional Political Economy, Vol. 10, Issue: 4, November 1999.
- HAYEK, Friedrich A. ; “The Problem of Social Cost”, Journal of Law and Economics, S: 3, 1960.
- INMAN, Robert P. ; “Transfers And Bailouts: Institutions For Enforcing Local Fiscal Discipline”, Constitutional Political Economy, Vol. 12, Issue: 2, June 2001.
- KAPLAN, Robert D. ; “Was Democracy Just A Moment”, Atlantic Monthly, December 1997.
- KAZGAN, Gülten ; “Anayasa ve Ekonomi”, Yeni Yüzyıl, 25 Mayıs 1995.
- KİRMANOĞLU, Hülya ; “Anayasal İktisat Kimin İçin?”, Ekonomide Durum, Bahar/Yaz 1997.
- KORNAI, J. ; “Hungarian Reform Process”, Journal of Economic Literature, S. 4, 1986.
- KOVANCILAR, Birol ; “Çağdaş Liberal Düşünce'de Demokratik Karar Alma Mekanizması ve Bütçe Harcamalarında Popülist Eğilimler”, Yönetim ve Ekonomi, S: 3, 1997.
- LESCHKE, Martin ; “Constitutional Choice And Prosperity: A Factor Analysis”, Constitutional Political Economy, Vol. 11, Issue: 3, September 2000.
- LLOSA, Mario Vargès ; “Yeni Bin Yılda Liberalizm”, İngilizce’ ye çeviren: Tom JENNEY, İngilizceden Türkçe’ ye çeviren: Metin TOPRAK, Kapitalizm ve Küresel Refah - Kapitalizm Kendisini Savunuyor, Ed. Ian VÁSQUEZ, Türkçe Eds. Ömer DEMİR, Metin TOPRAK, Kapitalizm Serisi: 1, Liberte Yayınları: 76, Ankara, 2003.

- MACKAAY, Ejan ; “The Emergence Of Constitutional Rights”, Constitutional Political Economy, Vol. 8, Issue: 2, 1997.
- McKENZIE, Richard B. ; “The Twilight of Government Growth in a Competitive World Economy”, Policy Analysis, S: 111, August 19, 1988.
- MERİÇ, Metin ; “Devletin Borçlanma Hakkı ve Yetkisi”, İşletme ve Finans, S: 82, Ocak 1992.
- MUELLER, Dennis C. ; “Centralism, Federalism, Ant The Nature Of Individual Preferences”, Constitutional Political Economy, Vol. 12, Issue: 2, June 2001.
- MUELLER, Dennis C. ; “Constitutional Constraints On Governments In A Global Economy”, Constitutional Political Economy, Vol. 9, Issue: 3, September 1998.
- MUELLER, Dennis C. ; “Constitutional Rights”, The Journal Of Law, Economics and Organization, 7/2 1991.
- MUELLER, Dennis C. ; “On Amending Constitutions”, Constitutional Political Economy, Vol. 10, Issue: 4, November 1999.
- MURDOCH, Jonathan & Simone ABRAM ; “Defining The Limits Of Community Governance”, Journal Of Rural Studies, Vol. 14, No: 1, 1998.
- MURLEY, David E. ; “Private Enforcement of the Social Contract: Deshaney and the Second Amendment Right to Own Firearms”, Duquesne Law Review, Summer 1998.
- NISKANEN, William A. ; “On The Constitution Of A Compound Republic”, Constitutional Political Economy, Vol. 10, Issue 2, June 1999.
- ONUF, Peter S. ; “Who Are ‘We The People’? Bruce Ackerman, Thomas Jefferson, And The Problem Of Revolutionary Reform”, Constitutional Political Economy, Vol. 10, Issue: 4, November 1999.
- OYAN, Oğuz ; “Değişen Dünyada Değişmeyen Devlet Mi?”, Ekonomide Durum, Bahar/Yaz 1997.
- ÖNDER, İzzettin ; “Anayasal İktisat”, Ekonomide Durum, Bahar/Yaz 1997.
- ÖZAY, İl Han ; “Merkez Bankası’ nın Özerkliği”, Selim KANETİ’ ye Armağan, Aybay Yayınları: 15, İstanbul 1996.

- ÖZGEN, Ferhat Başkan ; “Türkiye’ de İç Borç Sorunu ve İç Borçların Sınırlandırılması”, Yeni Türkiye, S: 27, 1999.
- PISTOR, Katharina ; “The Demand For Constitutional Law”, Constitutional Political Economy, Vol. 13, Issue: 1, March 2002.
- SALINAS, Javier ; “The Constitutional Political Economy Of Public Deficits: The Spanish Case”, Constitutional Political Economy, Vol. 9, Issue: 3, September 1998.
- SARAÇ, Osman ; “Vergilemede Anayasal Denetim”, Yaklaşım, Yıl: 11, S: 124, Nisan 2003.
- SARTORI, Giovanni ; “Constitutionalism: A Preliminary Discussion”, The American Political Science Review, 1965.
- SAVAŞ, Vural Fuat ; “Anayasal Ekonomi”, Ekonomide Durum, Bahar/Yaz 1997.
- SIMMONS, Randy T. ; “Constitutional Limits Versus Statutory Rules”, Limiting Leviathan, Donald P. RACHETER & Richard E. WAGNER (eds.) Northampton N.A., Edward ELGAR, 1999.
- SKIDMORE, Mark ; “Tax and Expenditure Limitations and The Fiscal Relationships Between State and Local Governments”, Public Choice, Kluwer Academic Publishers, Issue: 99, Netherlands 1999.
- SÖNMEZ, Sinan ; “Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Gelişimi ve Krizin Etkileri”, Türkiye’ de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’ ler, Korkut BORATAV & Ergun TÜRKCAN (Eds.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.
- SUTTER, Daniel ; “Constitutions And The Growth Of Government”, Journal Of Economic Behaviour & Organization, Vol. 34, 1998.
- SUTTER, Daniel ; “Enforcing Constitutional Constraints”, Constitutional Political Economy, Vol. 8, Issue: 2, 1997.
- ŞAHİN, Adnan ; “Ekonomik Politikaların Anayasa İle Sınırlandırılması”, Yeni Türkiye, S: 27, 1999.
- TURAN, Yıldırım ; “Kamu Yararı ve Disiplin Cezalarının Affı”, Anayasa Yargısı, Ankara 2001.

- ULUĞBAY, Hikmet ; “Devlet Borç Yönetimi”, İşletme ve Finans, S: 111, Haziran 1995.
- VANBERG, Viktor V. ; “Markets And Regulation: On The Contrast Between Free-Market Liberalism And Constitutional Liberalism”, Constitutional Political Economy, Vol. 10, Issue: 3, October 1999.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet ; “İslam Ülkelerinde Kanunlaştırma Hareketleri ve Bunun Batı Hukuk Sistemleriyle İlişkileri”, Prof.Dr. Kemal Fikret Arık’a Armağan, A.Ü. S.B.F. ve TODAİE Ortak Yayını, Ankara 1973.
- VIBERT, Frank ; “How Not To Write A Constitution - The Maastricht/Amsterdam Treaties”, Constitutional Political Economy, Vol. 10, Issue: 2, June 1999.
- VOLCKART, Oliver ; “The Open Constitution And Its Enemies: Competition, Rent Seeking, And The Rise Of Modern State”, Journal Of Economic Behaviour & Organization, Vol. 42, 2000.
- WHITTINGTON, Keith E. ; “From Democratic Dualism To Political Realism: Transforming The Constitution”, Constitutional Political Economy, Vol. 10, Issue: 4, November 1999.

Tebliğler

- AKALIN, Güneri ; “Anayasamızın Piyasa Ekonomisi İle Uyumlaştırılması: Mali ve Ekonomik Hükümler ile Sosyal ve Ekonomik Hak ve Ödevlerin Yeniden Düzenlenmesi”, Anayasa Yargısı, Anayasa Mahkemesi’ nin 32. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler, 28-29 Nisan 1994, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 30, Ankara 1995.
- AKALIN, Güneri ; “Kamu Kesimi Finansman Açıkları ve Ekonomik Dengeler Üzerindeki Etkileri”, X. Türkiye Maliye Sempozyumu, Kemer Antalya, 14-18 Mayıs 1994.
- BİLDİRİCİ, Ziyaettin ; “Türkiye’ de Kayıtdışı Ekonominin Vergisel Boyutları”, XI. Türkiye Maliye Sempozyumu, “Türkiye’ de Liberalizasyon Sürecinde Maliye Politikaları Açısından Kamu Ekonomisinin Özel Ekonomi Üzerindeki Etkileri”, Dokuz Eylül

- Üniversitesi, İ.İ.B.F. Maliye Bölümü, Gazi Magosa - K.K.T.C., 4-8 Mayıs 1995.
- DEMİR, Fevzi ; “Anayasa Hukuku ve Anayasal İktisat, Anayasa Tekniği Açısından Bir Değerlendirme”, Anayasa-Sosyal Devlet ve Sosyal Güvenlik Sorunları Sempozyumu, Türkiye İşçi Emeklileri Cemiyeti, Ankara, 10-11 Nisan 1997.
- ERKAN, Hüsnü ; “Ekonomik Anayasa; Anayasal İktisat ve Sosyal Devlet: Kavram, İçerik ve Felsefeleri”, Anayasa-Sosyal Devlet ve Sosyal Güvenlik Sorunları Sempozyumu, Türkiye İşçi Emeklileri Cemiyeti, Ankara, 10-11 Nisan 1997.
- GÖRGÜN, Sevim ; “Anayasal Borçlanma Politikası ve Devletin Borçlanma Yetkisinin Sınırlandırılması”, Ekonomik Anayasa Sempozyumu, 28-29 Mayıs 1992 Ankara, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Takav Matbaası, Ankara.
- KARAKAŞ, Eser ; “Devlet-Ekonomi İlişkileri Üzerine Bazı Düşünceler”, İstanbul Üniversitesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, Seri: 36, İstanbul 1994.
- KİRMANOĞLU, Hülya ; “Maliye Teorisi İçinde Farklı Bir Yaklaşım: Kamusal Tercihler Ekolü”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, Prof. Dr. Orhan DİKMEN’ e Armağan, İstanbul 1997.
- MUTLU, Ayşegül ; “Türkiye’ de Liberalizasyon Sürecinde Özel Kesimin Vergi yükü”, XI. Türkiye Maliye Sempozyumu, “Türkiye’ de Liberalizasyon Sürecinde Maliye Politikaları Açısından Kamu Ekonomisinin Özel Ekonomi Üzerindeki Etkileri”, Dokuz Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F. Maliye Bölümü, Gazi Magosa - K.K.T.C., 4-8 Mayıs 1995.
- ÖZBUDUN, Ergun ; “Anayasa Hukuku Açısından Ekonomik Anayasa”, Ekonomik Anayasa Sempozyumu, 28-29 Mayıs 1992, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Takav Matbaası, Ankara 1992.

- SAVAŞ, Vural Fuat ; “Ekonomik Düzen ve Anayasa”, Uluslar arası Anayasa Hukuku Kurultayı - 2001, Türkiye Barolar Birliği, 9-13 Ocak 2001, Ankara.
- SAVAŞ, Vural Fuat ; “İktisat Politikası Anayasası”, Anayasa Yargısı C. 5, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 1989.
- SAVAŞ, Vural Fuat ; “T.C. Anayasalarında Ekonomik Hak ve Özgürlükler”, Anayasa Yargısı C. 6, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 1989.
- SCHNEIDER, Friedrich ; “Politik Anayasa, Ekonomik Anayasa ve Anayasal Bütünlük”, (Çeviren: Fatih SAYGILI), Ekonomik Anayasa Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Takav Matbaası, Ankara, 28-29 Mayıs 1992.
- SÖZER, Ali Nazım ; “Anayasal İktisat ve Sosyal Devlet”, Anayasa-Sosyal Devlet ve Sosyal Güvenlik Sorunları Sempozyumu, Türkiye İşçi Emeklileri Cemiyeti, Ankara, 10-11 Nisan 1997.
- TAN, Turgut ; “Anayasal Ekonomik Düzen”, Anayasa Yargısı C. 7, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 1990.
- TAN, Turgut ; “Ekonomik Düzen ve Anayasa”, Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı - 2001, Türkiye Barolar Birliği, 9-13 Ocak 2001, Ankara.

Raporlar

- Avrupa Birliği Komisyonu ; “2001 Yılı Türkiye İlerleme Raporu”, içinde: Genişleme Stratejisi, 13 Kasım 2001.
- Devlet İstatistik Enstitüsü ; Türkiye İstatistik Yıllığı, 1996.
- Fransa Millet Meclisi Çalışma Grubu Raporu ; Kamu Harcamalarında Etkinlik ve Parlamenter Denetim, Çevirenler: Ş. Alparslan YASA & Özlem Okur KASAP, T.C. Sayıştay Araştırma/İnceleme/Çeviri Dizisi: 13, Ankara 2000.
- T.C. Çevre Bakanlığı ; Sürdürülebilir Kalkınma Ulusal Raporu 2002, (Eds: Gürel TÜZÜN, Sibel SEZER), Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi, Johannesburg 2002, Aralık 2002.
- T.C. Maliye Bakanlığı ; 1920-1929 Bütçe Kanunları, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, Ankara 1978.
- T.C. Maliye Bakanlığı ; Yıllık Ekonomik Rapor 2000.
- T.C. Sayıştay Başkanlığı ; 1997 Yılı Hazine İşlemleri Raporu, Ankara 1997.

- T.E.S.E.V. ; Siyasi Sorumluluk, Yönetmelik Sorumluluk ve Bütçe Sistemi, Hazırlayanlar: İzak ATİYAS & Şerif SAYIN, İstanbul 1997.
- T.İ.S.K. ; Ekonomik Anayasa Paneli, T.İ.S.K. Yayınları: 167, Hilton Oteli - Ankara, 16 Aralık 1996.
- T.İ.S.K. ; Ekonomik Anayasa, Hazırlayan: Coşkun Can AKTAN, T.İ.S.K. İnceleme Yayınları: 19, Ankara 1997.
- T.İ.S.K. ; Kayıt Dışı İstihdam, Yayın No: 233, Mayıs 2003.
- T.O.B.B. ; Anayasa 2000, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Önerisi, T.O.B.B. Yayınları: 357, Ankara 2000.
- T.O.B.B. ; Avrupa Birliği' ne Tam Üyelik Sürecinde Türkiye' de Yönetimin Yeniden Yapılanması, T.O.B.B. Yayınları: 358, Ankara 2000.
- T.O.B.B. ; Banka ve Sigorta Sektörleri Özel İhtisas Komisyonu Raporu, T.O.B.B. Yayınları: 315, Ankara 1996.
- T.O.B.B. ; Siyasi Partiler ve Seçim Kanunları Önerisi, T.O.B.B. Yayınları: 356, Ankara 2000.
- T.O.B.B. ; Sosyal Güvenlik Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2. Baskı, T.O.B.B. Yayınları: 264, Ankara 1994.
- T.O.B.B. ; Türkiye' de KİT' lerin Özelleştirilmesi Sorunu ve Sistematik Bir Yaklaşım Önerisi, Hazırlayanlar: Halil SARIASLAN & Cengiz EROL, T.O.B.B. Yayınları: 266, Ankara 1993.
- T.O.B.B. ; Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, T.O.B.B. Yayınları: 244, Ankara 1992.
- T.O.B.B. ; Vergi Uzlaşma Taslağı, Editör: Gökhan ÇAPOĞLU, T.O.B.B. Yayınları: 252, Ankara 1992.
- TÜSİAD ; Siyasal İstikrar ve İki Turlu Dar Bölge Seçim Sistemi Simülasyon Modeli, Hazırlayan: Seyfettin GÜRSEL, TÜSİAD Yayınları: TÜSİAD-T/98-12/241, Aralık 1998.
- TÜSİAD ; Türkiye İçin Yeni Bir Seçim Yöntemi Tasarımına Doğru, Hazırlayanlar: Murat SERTEL & Ersin KALAYCIOĞLU, TÜSİAD-T/95-5/179, Mayıs 1995.
- TÜSİAD ; Türkiye' de Demokratik Standartların Yükseltilmesi - Tartışmalar ve Son Gelişmeler, Hazırlayan: Bülent

TANÖR, TÜSİAD Yayınları: TÜSİAD-T/99-12/274, Aralık 1999.

Web Sayfaları

- BBC World Service ; 3 Kasım 2002 Genel Seçim Sonuçları, BBC Türkçe, <http://www.bbc.co.uk/turkish/secim2002/secim_sonuc_lari_pre.shtml>, 14.02.2003;
- BBC World Service ; Genel Seçimlerde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları, BBC Türkçe, <http://www.bbc.co.uk/turkish/secim_83_99.shtml>, 25.12.2002.
- BEWAJI, John A. I. ; “The Social Contract Tradition”, Social Philosophy, <<http://web.bu.edu/wcp/Papers/Soci/SociBewa.htm>>, 22.05.2001.
- BRATTON, William W. & Joseph A. McCAHERY ; “Tax Coordination and Tax Competition in the European Union: Evaluating the Code of Conduct on Business Taxation”, <www.law.gwu.edu/facweb/wbratton/fiscalfedcm.html>, 21.05.2001.
- Devlet İstatistik Enstitüsü ; 18 Nisan 1999 Milletvekiliği Genel Seçim Sonuçları, <www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/SECIM/turtop.jpg>, 22.10.2001.
- Devlet İstatistik Enstitüsü ; Açılan-Kapanan Şirketler İstatistikleri, <www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/sonist.html>, 25.10.2001.
- Devlet İstatistik Enstitüsü ; Gayri Safi Milli Hasıla Haber Bültenleri - 31.08.2001 İlk Alt Aylık Veriler, <www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/GSMH/310801.html>, 26.10.2001.
- Devlet İstatistik Enstitüsü ; Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları - Genel Veriler, <[die.gov.tr/TURKISH/SONIST/ISGUCU/050901.htm](http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/ISGUCU/050901.htm)>, 26.10.2001.
- Devlet İstatistik Enstitüsü ; Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları - Toplam İstihdama Katılım, <www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/ISGUCU/050901ik.htm>, 26.10.2001.
- Devlet İstatistik Enstitüsü ; İstatistikler, <www.die.gov.tr>, 23.10.2001.

- Devlet İstatistik Enstitüsü ; İşsizlik Oranı,
<www.die.gov.tr/ieyd/iscucu/page4.html>,
14.02.2003.
- Devlet İstatistik Enstitüsü ; Kurumsal Olmayan Sivil Nüfusun İşgücü Durumu,
<www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/ISGUCU/121102t1.gif> , 14.02.2003.
- GRANT, Robert ; The Social Contract and Human Rights,
<www.humanistsofutah.org/archive/discjun00.html>
, 22.05.2001.
- Hazine Müsteşarlığı ; Konsolide Bütçe Nakit Dengesi (Cari Fiyatlarla),
<www.hazine.gov.tr/yayin/hazineistatistikleri/2-1A.xls> , 13.02.2003.
- HODGES, Michael W. ; “Our Nation Has Became More Government-
dependent Than Ever Before”, Grandfather
Government Growth Report,
<<http://home.att.net/~mwhodges/piechart.htm>>,
22.05.2001.
- HOLCOMBE, Randall ; Government Growth In The Twentieth Century - An
Analytical Study, Lester Hightower, April 7, 1995,
<www.theaimsgroup.com/~hightowe/PL/GovernmentGrowth/> , 22.05.2001.
- REID, Scott J. ; “Tools For Taxpayers”,
<www.rahul.net/liberty/liberty/features/reid.html>,
22.05.2001.
- ROLAND, Jon ; “Summary of Constitutional Rights, Powers and
Duties”, <www.constitution.org/powright.htm>,
01.07.2001.
- ROLAND, Jon ; The Social Contract And Constitutional Republics,
published in 1994,
<www.constitution.org/soclkont.htm> , 22.05.2001.
- Sosyal Sigortalar Kurumu Başkanlığı ; Sosyal Güvenlik Kapsamında Bulunan Nüfus
Gruplarının 1999 Yılı İtibariyle Sosyal Güvenlik
Kuruluşlarına Göre Dağılımı,
<www.ssk.gov.tr/istatistik/t4.html> , 23.10.2001.
- T.C. Emekli Sandığı ; Aktif/Pasif Dengesi,
<www.emekli.gov.tr/ISTATISTIK/tahsis.html#t5>,
14.02.2003.

- T.C. Emekli Sandığı ; İştirakçiler,
<<http://www.emekli.gov.tr/ISTATISTIK/istirakci.html>>, 14.02.2003.
- T.C. Maliye Bakanlığı, Gelirler Genel Müdürlüğü ; Vergi İstatistikleri,
<www.gelirler.gov.tr>, 26.12.2001.
- T.C. Maliye Bakanlığı, Gelirler Genel Müdürlüğü ; Vergi İstatistikleri - 2000 Yılı Vergilendirme Dönemi Kurumlar Vergisi Türkiye Geneli İlk 100 Mükellef,
<www.gelirler.gov.tr/gelir2.nsf>, 25.10.2001.
- T.C. Maliye Bakanlığı, Gelirler Genel Müdürlüğü ; Vergi İstatistikleri - 2000 Yılı Vergilendirme Dönemi Gelir Vergisi Türkiye Geneli İlk 100 Mükellef, <www.gelirler.gov.tr/gelir2.nsf>, 25.10.2001.
- T.C. Maliye Bakanlığı, Milli Emlâk Genel Müdürlüğü ; Bilgi Hattı,
<www.milliemlak.gov.tr/bilgihatti/sorular/sorular.htm>, 22.10.2001.
- T.C. Maliye Bakanlığı, Muhasebat Genel Müdürlüğü ; 2002 Konsolide Bütçe Performansı, <<http://www.muhasabat.gov.tr>>, 18.01.2003.
- T.C. Maliye Bakanlığı, Muhasebat Genel Müdürlüğü ; Kamu Hesapları Bülteni - Temel Ekonomik Büyüklükler,
<www.muhasabat.gov.tr/mbulten/T6-1.htm>, 26.10.2001.
- T.C. Sayıştay Başkanlığı ; 2000 Yılı Mali Raporu, <www.sayistay.gov.tr>, Ankara, Ekim 2000, 14.02.2003.
- TC. Maliye Bakanlığı, Muhasebat Genel Müdürlüğü ; Bütçe İstatistikleri,
<www.muhasabat.gov.tr>, 22.10.2001.
- Thomas Legislative Information on the Internet ; About the Declaration of Independence,
<http://lcweb2.loc.gov/const/abt_declar.html>, 25.10.2001.
- Thomas Legislative Information on the Internet ; Amerika Birleşik Devletleri Anayasası, <<http://lcweb2.loc.gov/const/const.html>>, 25.10.2001.
- Thomas Legislative Information on the Internet ; The Unanimous Declaration of the Thirteen United States of America,
<<http://lcweb2.loc.gov/const/declar.html>>, 25.10.2001.

-
- TIMOFEEV, Andrei ; “Fiscal Federalism and Growth”,
<<http://home.cerge.cuni.cz/tan/proposal.htm>>,
22.05.2001.
- VIBERT, Frank ; “Europe and The Constitution”, Charter 88 -
Unlocking Democracy, Charter 88 / Independent
1991 Constitutional Convention,
<www.charter88.org.uk/pubs/manpaps/vibert.html>,
21.05.2001.